

**W POSZUKIWANIU WSPÓLNEGO CZASU.
ZIEMIE BAŁTYJSKIE A SKANDYNAWIA
WE WCZESNYM OKRESIE WĘDRÓWEK LUDÓW**

**LOOKING FOR A COMMON TIME.
THE BALT LANDS AND SCANDINAVIA
IN THE EARLY MIGRATION PERIOD**

Anna Bitner-Wróblewska

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 – Arsenal, 00-241 Warszawa, Poland

ABSTRACT. Investigations concerning the mutual contacts between Scandinavia and the south-eastern Baltic zone in the Early Migration Period should be combined with careful chronological studies, otherwise it is not possible to point out the source of inspiration and the direction of contacts. A barrier limited such studies still remains the differences in chronological systems used by the researchers from both sides of the Baltic Sea. The author has proposed the synchronisation of Balt-Scandinavian chronology based on the most common phenomenon in Europe in the Early Migration Period, namely the stamp ornamentation. But instead of rather amorphous styles the horizons of certain artefacts decorated in these styles, Samland and Sösdala horizons, have been distinguished and analysed. The author established the relative chronological sequence of individual artefacts within the Sösdala and Samland horizons. There are three phases of each horizon. In absolute dating the beginning of horizons in question could be placed in the 2nd half of the 4th c., while their ending in mid 5th c. Basing on such a framework it was possible to establish the sequences of both Scandinavian and Balt artefacts correlated to each other. It was possible to distinguish six phases: phase 0 preceding the appearance of the Samland and Sösdala horizons, phases 1–3 synchronic with these horizons and phases 4–5 succeeding the horizons in question. The above sequence of phases may be fitted within the interregional chronological framework.

WPROWADZENIE

Wzajemne powiązania południowo-wschodniej strefy Bałtyku, zamieszkaney przez ludy bałtyjskie, ze Skandynawią we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów od dawna budziły zainteresowanie badaczy¹. Zwracano przy tym uwagę, że kontakty

¹ Åberg 1919; Nerman 1929; Näsman 1984, mapa 12; Bitner-Wróblewska 1991a.

te musiały być na tyle bliskie, iż umożliwiły ujednolicenie pewnych elementów stroju bałtyjskiej Sambii oraz Gotlandii i Olandii². Jednak analiza wzajemnych kontaktów bałtyjsko-skandynawskich była znaczne utrudniona ze względu na brak możliwości pełnej synchronizacji badanych zjawisk w czasie. Dla materiałów z basenu Bałtyku stosowanych jest bowiem kilka różnych systemów chronologicznych; odmienna jest także terminologia używana przez archeologów z różnych krajów. Obok najbardziej uniwersalnego określenia „faza D”, wprowadzonego do archeologii europejskiej w końcu XIX w. przez znakomitego badacza królewieckiego Ottona Tischlera³, na bazie tradycji lub lokalnej specyfiki źródeł używa się także innych terminów. Poniżej przedstawiono zestawienie różnej chronologii odnoszonej do całego okresu wędrówek ludów (tab. 1). To zestawienie jest oczywiście uproszczone i nie oznacza, że poszczególne fazy są sobie w pełni synchroniczne. Na przykład używany w polskiej literaturze termin „wczesny okres wędrówek ludów” (= faza D) nie pokrywa się dokładnie z terminem „wczesny okres germański” stosowanym przez badaczy duńskich. Zestawienie ośmiu systemów chronologicznych funkcjonujących w basenie Bałtyku (ryc. 1) pozwala na skorelowanie poszczególnych faz periodyzacji.

Tabela 1

Tabela korelacji terminologii dotyczącej okresu wędrówek ludów

Table 1

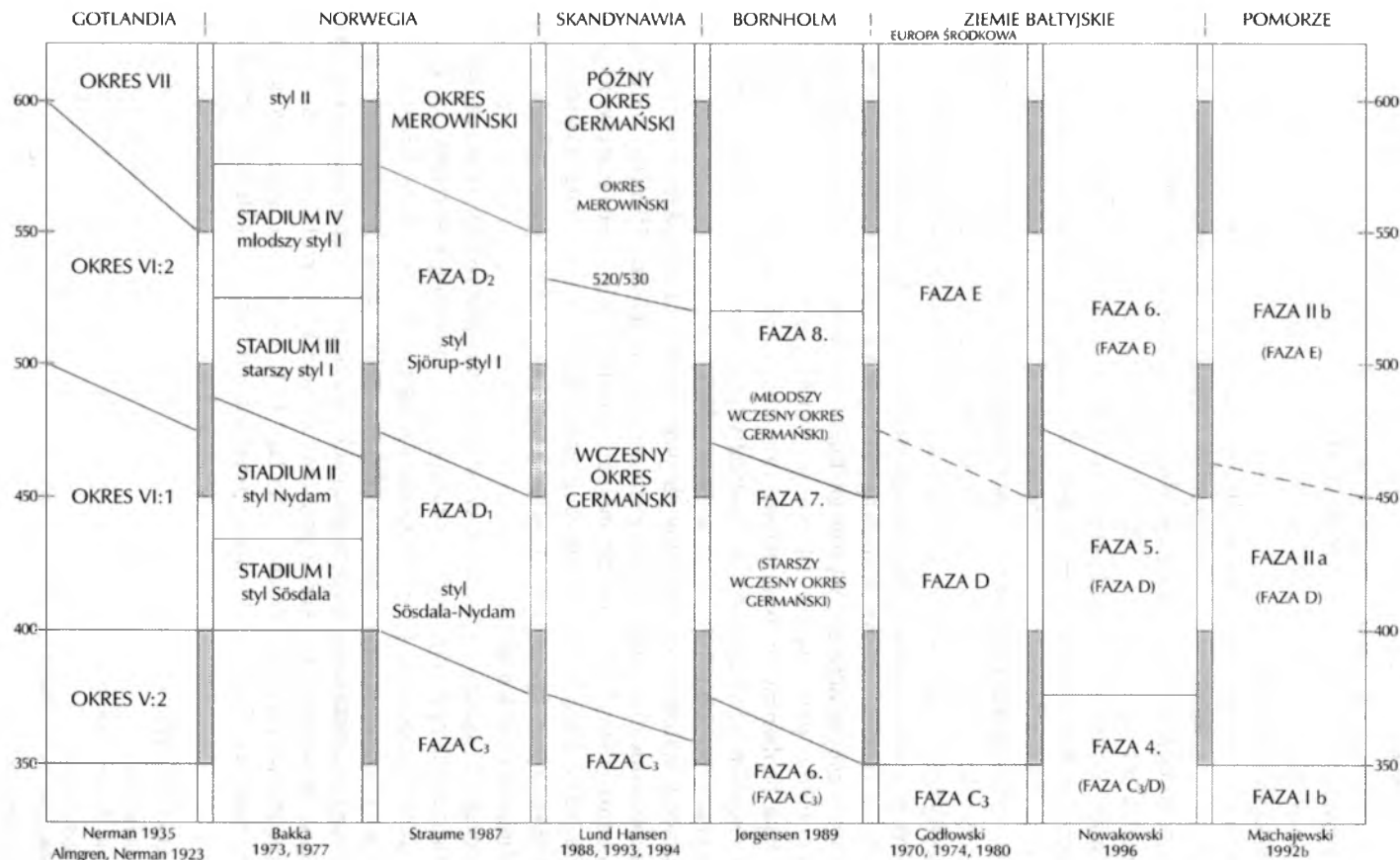
A correlation table of different terms used in relation to the Migration Period

Kraj	Terminologia	
Polska	wczesny okres wędrówek ludów (faza D)	późny okres wędrówek ludów (faza E)
Dania	wczesny okres germański	późny okres germański
Szwecja	okres wędrówek ludów (okres VI)	okres Vendel (okres VII)
Norwegia	okres wędrówek ludów	okres merowiński
Litwa – Łotwa	średnia epoka żelaza	średnia epoka żelaza

Dla lepszego zobrazowania poszczególnych systemów przygotowano tabelę z ich głównymi wyznacznikami chronologicznymi (ryc. 2). Uwzględniono przy tym nie tylko interesujący nas wczesny okres wędrówek ludów, lecz także schyłek okresu późnorzymskiego (fazę C₃) i początek późnego okresu wędrówek ludów, aby interesującą nas grupę zabytków postrzegać w ich pełnej sekwencji chronologicznej.

Dla Gotlandii, a w pewnej mierze także innych obszarów Skandynawii, aktualny pozostaje system B. Nermana⁴. Okres VI (400–550/600 r. n.e.), częściowo synchro-

² Bitner-Wróblewska 1992a.³ Tischler 1879; Tischler, Kemke 1902, s. 10–13; por. Gummel 1938, s. 268; Hoffmann 1993.⁴ Nerman 1935.

Ryc. 1. Tabela korelacji różnych systemów chronologicznych funkcjonujących w basenie Bałtyku

Fig. 1. A correlation table of different chronological systems

niczny z interesującym nas przedziałem czasowym, dzieli się na dwa stadia. Okres VI: 1 wyznaczają m.in. fibule z trójkątną nóżką i trójkątną tarczką lub guzkami na główce. Pozostają one w użyciu w okresie VI: 2, przy czym pojawiają się wówczas również nowe typy zapinek – egzemplarze reliefowe oraz fibule kuszowate z długą, wąską nóżką i pełną pochewką.

E. Bakka⁵ stworzył system chronologiczny dla okresu wędrówek ludów w Norwegii, oparty na zestawie źródeł (brakteaty A–D, zapinki blaszane, reliefowe i krzyżowe) oraz stylach ornamentacyjnych (Sösdala, Nydam, styl I). Wydzielił cztery stadia obejmujące okres od około 400 r. do około 575 r. n.e. Początek okresu wędrówek ludów wyznaczają zapinki krzyżowe typu Dorchester i styl Sösdala, koniec zaś zastąpienie fibul reliefowych egzemplarzami z tarczką na kabłąku (*disc-on-bow brooches*) oraz zwierzęcego stylu I Salina stylem II. Ostatnio prace nad norweską chronologią prowadziła E. Straume⁶, która uznała horyzont zapinek krzyżowych za wyznaczający okres wędrówek ludów. Wydzieliła dwie fazy – D₁ i D₂, dla których charakterystyczne są odpowiednio style Sösdala i Nydam oraz Sjörup i styl I.

Ogólny pogląd na chronologię okresu wędrówek ludów w Skandynawii dają prace U. Lund Hansen⁷. Zwraca ona uwagę na płynną granicę między późnorzymską fazą C₃ a wczesnym okresem wędrówek ludów w Skandynawii. Początek okresu wędrówek ludów (= wczesnego okresu germańskiego) wyznacza przekształcenie zapinek typu Nydam w formy krzyżowe oraz pojawienie się młodszych fibul blaszanych z przedstawieniami główek zwierząt w profilu. Granica między wczesnym a późnym okresem germańskim przebiega ok. 520/530 r.

Najnowszy system chronologiczny dla późnego okresu rzymskiego i wczesnego okresu germańskiego na Bornholmie opracował L. Jørgensen⁸. Wczesny okres germański obejmuje fazy 7 i 8, co w chronologii absolutnej odpowiada czasowi między 350/375 a 520 r. Fazę 7 wyznaczają m.in. zapinki kuszowate z długą nóżką i guzkiem na główce oraz egzemplarze z półkulistą główką i rombowa nóżką, a fazę 8 fibule reliefowe i pierścieniowe.

Nowoczesne systemy chronologiczne dla ziem bałtyjskich opierają się na wspomnianym już systemie środkowoeuropejskiej chronologii względnej O. Tischlera i zostały opracowane przez K. Godłowskiego⁹ i W. Nowakowskiego¹⁰. Obaj badacze początek wczesnego okresu wędrówek ludów (faza D) wyznaczają pojawieniem się horyzontu wytworów zdobionych stempelkami – zapinek z gwiazdzistą nóżką, języczkowatych okuć końca pasa oraz sprzączek z pogrubioną, owalną ramą. Wśród zabytków charakterystycznych dla fazy D K. Godłowski wymienia ponadto młodsze odmiany fibul zdobionych pierścieniami, długie wisiorki rurkowate,

⁵ Bakka 1973; 1977.

⁶ Straume 1987.

⁷ Lund Hansen 1988; 1992; 1993; 1994.

⁸ Jørgensen 1989.

⁹ Godłowski 1970; 1974; 1980; 1981.

¹⁰ Nowakowski 1996.

bursztynowe paciorki tarczowate i bębenkowe, ostrogi grup VIII–IX¹¹. Początek fazy D przypada na 2. połowę IV w., a koniec wyznacza pojawienie się wczesnych zapinek płytkowych (*Bügelfibeln*) około połowy V stulecia¹². Najnowsze badania nad chronologią ziem bałtyjskich (Sambia) przeprowadził W. Nowakowski¹³. Dla wydzielonej tam kultury Dollkeim/Kovrovo wyróżnił sześć faz obejmujących okres wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów. Z wczesnym okresem wędrówek ludów synchronizować można fazę 5 kultury Dollkeim/Kovrovo, dla której charakterystyczny jest wspomniany już wyżej horyzont wytworów zdobionych stempelkami¹⁴. W chronologii bezwzględnej fazę tę można synchronizować z okresem od końca IV w. do połowy wieku V lub nieco później¹⁵. Koniec fazy 5 wyznacza pojawienie się zapinek płytkowych (*Bügelfibeln*), masywnych zapinek kuszowatych zdobionych pierścieniami (*Armbrustfibeln mit Ringgarnitur*), fibul kuszowatych z poprzeczką na końcu nóżki (*Schlußkreuzfibeln*) oraz zapinek szczeblowych (*Armbrustsproßenfibeln*)¹⁶.

Opracowania K. Godłowskiego i W. Nowakowskiego dotyczą przede wszystkim materiałów z zachodniej części ziem bałtyjskich, ale można je wykorzystywać także dla innych obszarów bałtyjskich. Archeolodzy litewscy i łotewscy nie stworzyli dotychczas systemu chronologii względnej opartej na współwystępowaniu źródeł w zwartych zespołach grobowych.

Kolejny region nadbałtycki, który ma własny system chronologii względnej, to terytorium grupy dębczyńskiej na Pomorzu. H. Machajewski¹⁷ wydzielił dwie fazy jej rozwoju: wczesną (= faza I = późny okres wpływów rzymskich) i późną (= faza II = okres wędrówek ludów). Dla wczesnego okresu wędrówek ludów – fazy IIa – charakterystyczne są późne warianty zapinek z guzkami na główce (*Bügelknopffibeln*) i zbliżone do nich zapinki z półkulistą nóżką¹⁸, a także dziobowate okucia końca pasa, szklane puchary typu E 220 (= typ Gąskowo) i E 230 (= typ Kowalki). Wyznacznikami fazy IIb, późnego okresu wędrówek ludów są brakteaty typu C, złote naszyjniki z końcami zachodzącymi na siebie i monety Anastazjusza.

Synchronizacja przedstawionych powyżej systemów chronologicznych to jeden z najistotniejszych problemów badawczych. Bez możliwości precyzyjnego uchwycenia w czasie różnych zjawisk na różnych obszarach nie można bowiem przeprowadzić prawidłowej analizy wzajemnych powiązań kulturowych ziem położonych wokół Bałtyku. Kwestia korelacji chronologii bałtyjsko-skandynawskiej pozosta-

¹¹ Godłowski 1974, s. 71–72, tabl. VII.

¹² Godłowski 1974, s. 91.

¹³ Nowakowski 1996.

¹⁴ Nowakowski 1996, tabl. XVI: 35–40.

¹⁵ Nowakowski 1996, s. 53.

¹⁶ Nowakowski 1996, s. 54, tabl. XVI: 41, 42.

¹⁷ Machajewski 1992b; 1993.

¹⁸ Dla tego typu fibul używam określenia „typ I zapinek z łopatkowatą nóżką” (por. Bitner-Wróblewska 1991b, s. 56–58).

wała w zasadzie na marginesie zainteresowań badaczy skandynawskich¹⁹. Dla wschodniej strefy nadbałtyckiej próby takie czynili K. Godłowski i W. Nowakowski, synchronizując bałtyjski horyzont wytworów z ornamentyką stempelkową ze skandynawskim stylem Sösdala. Próby te jednak nie spełniały swego zadania, ponieważ usiłowano skorelować dwa zupełnie różne zjawiska – z jednej strony horyzont konkretnych wytworów, z drugiej nie do końca zdefiniowany, amorficzny styl ornamentacyjny. Nie kwestionując słuszności wyboru zjawiska o tak szerokim zasięgu w Europie we wczesnym okresie wędrówek, jak ornamentyka stempelkowa w stylu Sösdala-Untersiebenbrunn²⁰, należałoby jednak poszukać takich możliwości metodycznych, które pozwolą synchronizować rzeczy porównywalne. Wydzielenie przeze mnie horyzontu Sösdala i horyzontu sambijskiego wychodzi naprzeciw tym postulatam.

HORYZONT SÖSDALA

W dotychczasowej literaturze znane jest szeroko pojęcie stylu Sösdala. Wprowadził je J.E. Forssander²¹ opierając się na znalezisku gromadnym z miejscowości Sösdala, sn. Mejlby, w Skanii. Niestety, to eponimiczne stanowisko nie doczekało się dotychczas pełnej publikacji źródłowej. Odkryto tam około 280 brązowych, srebrnych lub pozłacanych okuć przynajmniej dwóch paradnych rzędów końskich i pięciu okuwanych siodeł²². Wiele z tych wytworów zdobionych jest na całej powierzchni stempelkami, rzadziej płytką ornamentyką wycinaną (*Kerbschnitt*) lub *niello*. Niektóre mają ornament główek zwierzęcych ujętych w profilu, umieszczonych wzdłuż krawędzi przedmiotu. W podobnej stylistyce utrzymane są okucia z Fulltoft²³ i Vennebo²⁴ oraz zapinki blaszane określone przez J.E. Forssandera jako typ Eidstein-Mjelby²⁵. Badacz ten zaprezentował przykłady przedmiotów zdobionych w stylu Sösdala, ale nigdzie go nie zdefiniował. Kolejni archeolodzy próbowali uściślić lub uzupełnić pojęcie stylu Sösdala²⁶, jednak nadal wymyka się ono jednoznaczному określeniu²⁷.

¹⁹ Wyjątek stanowią uwagi L. Jørgensena (1989, s. 181) na temat podobieństwa bornholmskich zapinek kuszowatych z długą nóżką (*kraftige armbrøstfibler med lang fod* = typ F 27) do egzemplarzy typu Schönwarling ze skarbu z Fromborka (Peiser, Kemke 1914, s. 61, 62, tabl. I: 1–5).

²⁰ Forssander 1937; Geisslinger 1961; Koch 1965; Keller 1967; Tejral 1973.

²¹ Forssander 1937.

²² Materiały te znajdują się w zbiorach Lunds Universitets Historiska Museum, nr inw. LUHM 25570.

²³ Norberg 1931, s. 105–108, ryc. 2, 3.

²⁴ Salin 1904, ryc. 362, 372.

²⁵ Forssander 1937, s. 12, ryc. 4: 1–3.

²⁶ Voss 1955; Lund Hansen 1970; Magnus 1975.

²⁷ Por. uwagi krytyczne J.N. Nielsena (Nielsen, Bender Jørgensen, Fabech, Munksgaard 1985, s. 81–91).

Proponuję wprowadzenie pojęcia „horyzontu Sösdala”, ujmującego konkretne typy przedmiotów zdobionych w stylu Sösdala, analizowanych z uwzględnieniem ich kontekstu archeologicznego. Do tego horyzontu zaliczyłam elementy paradnych uprząży końskich w stylu eponimicznego znaleziska w Sösdala, zapinki blaszane, zawieszki pelta-kształtne i szpulowate oraz zawieszki w kształcie tarczy.

PARADNE RZĘDY KOŃSKIE

Paradne rzędy końskie (aneks 1) składają się z okuć rzemieni, zawieszek, rozdzielaczy i sprzączek zdobionych na całej powierzchni stempelkami. Większość z nich wykonano ze srebra, z połączanego srebra, niektóre z brązu wykładanego srebrem. Ornament stempelkowy obejmuje rzędy punktów i półkoli, wielocentrycznych kół oraz wypełnionych trójkątów, rzadziej motyw stylizowanej gwiazdy. Nieliczną grupę elementów uprząży stanowią okucia rzemieni, rozdzielacze lub zawieszki z wyobrażeniami główek zwierzęcych ujętych w profilu, umieszczonych na krawędziach przedmiotów. Szczególnie szeroki zestaw elementów uprząży reprezentuje znalezisko z Sösdala. Paradne rzędy końskie odkryto w południowej Skandynawii, w Skanii i zachodniej Szwecji (ryc. 3). W dotychczasowej literaturze analiza tych stanowisk koncentrowała się przede wszystkim na ich funkcji i porównaniu z innymi znaleziskami wotywnymi ze Skandynawii²⁸, natomiast niewiele uwagi poświęcano samym przedmiotom.

Chronologia paradnych rzędów końskich opiera się na datowanym pelta-kształtnych zawieszek (patrz poniżej).

ZAWIESZKI PELTA-KSZTAŁTNE

Pelta-kształtne zawieszki, zakończone stylizowanymi główkami zwierzęcymi pokazanymi w profilu i zdobione bogatą ornamentyką stempelkową, stanowią kolejny element omawianego horyzontu (aneks 2). Tego typu zawieszki znajdowały się wśród elementów uprząży z Sösdala, Fulltofta i Vennebo, przy czym egzemplarz z Sösdala, oprócz stempelkowej, zdobiony był płytką ornamentyką wycinaną. Zawieszki pelta-kształtne mogły także stanowić elementy kolii, o czym świadczy znalezisko z Bosau, w Szlezewiku, gdzie dwie takie zawieszki odkryto *in situ* w grobie szkieletowym wraz z paciorkami bursztynowymi i zawieszkami tarczowatymi²⁹. Pelta-kształtne zawieszki z Bosau były zdobione wielocentrycznymi kołami i półkolami, trójkątami i prostokątami wybitymi stemplem. Ornament występuje zarówno wzdłuż krawędzi wytworów, jak i w partii centralnej, pokrywając niemal całą powierzchnię przedmiotu.

²⁸ Sösdala, Fulltofta i Vennebo interpretowane są raczej jako znaleziska grobowe, a nie gromadne znaleziska wotywnie (por. Fabech 1991a; 1991b; Ørnsnes, Ilkjær 1993).

²⁹ Gebers, Hinz 1977, s. 25, ryc. 12: a, b.

Zdecydowana większość omawianych zawieszek wykonana była ze srebra i połączana, jedynie egzemplarz z Finnestorp, z zachodniej Szwecji, zrobiono z brązu wykładanego srebrem. Ma on bogaty ornament stempelkowy ze stylizowanym motywem gwiazdy pośrodku, ale ramiona tej zawieszki są krótsze i pozbawione wyobrażeń główek zwierzęcych w profilu. Znacznie większe uproszczenie reprezentują norweskie zawieszki z zespołów grobowych z Birkeland i Skreros, gdzie również brak przedstawień zwierzęcych, a ornament ograniczono do pojedynczych motywów stempla. Okazy z Birkeland i Skreros stanowią elementy brązowych łańcuchów: łańcuch z Birkeland składał się pierwotnie z przynajmniej 18 zawieszek (zachowało się 16), egzemplarz z grobu w Skreros – z przynajmniej 9 zawieszek (zachowało się 6). Oba łańcuchy wykonano prawdopodobnie w tym samym warsztacie i można je interpretować jako lokalne naśladownictwo efektywnych, połączanych zawieszek pelta-kształtnych z rozbudowanym ornamentem stempelkowym.

Do grupy tych ostatnich zaliczyć można także znaleziska z grobu w Veien (południowo-wschodnia Norwegia) i bagien w Nydam (południowa Jutlandia). Pelta-kształtne ozdoby stanowiły tam wprawdzie okucia pochew mieczy, ale utrzymane są w podobnej stylistyce jak zawieszki stanowiące element horyzontu Sösdala. Natomiast zupełnie inny charakter mają złote pelta-kształtne lub lunulowate zawieszki zdobione filigranem i granulacją³⁰, które nawiązują do późnorzymskich tradycji stylistycznych z południowo-wschodniej Europy³¹.

Zdobione stempelkami zawieszki pelta-kształtne występują przede wszystkim w południowej Skandynawii (ryc. 4), w Skanii, południowo-zachodniej Szwecji, południowej i południowo-wschodniej Norwegii, a także na Zelandii i w północnej Jutlandii. Znaleziska ze Szlezewiku traktować można w pewnym stopniu jako należące do tego samego regionu Europy północnej. Poza tą koncentracją pozostaje odosobnione znalezisko z grobu w Jakuszowicach, w Polsce środkowej³². Ten bogaty grób książęcy uważany był za pochówek huński, ale ostatnio opinia ta została zakwestionowana³³. K. Godłowski zwrócił bowiem uwagę, że obok elementów koczowniczych grobów w Jakuszowicach zawiera także wytwory typowe dla interregionalnej kultury germańskiej. Wśród tych ostatnich wymienia srebrną połączaną zawieszkę pelta-kształtną, należącą do paradnej uprzęży końskiej. Stylistyka tej zawieszki, zarówno rozbudowana ornamentyka stempelkowa, jak i obecność główek zwierzęcych w profilu na końcach ramion, ma bardzo bliskie nawiązania do omawianych wyżej egzemplarzy skandynawskich. Prawdopodobnie pelta-kształtna zawieszka znalazła się w Jakuszowicach w wyniku kontaktów między elitami różnych regionów *Barbaricum*.

³⁰ Skandynawskie przykłady takich ozdób: Kvarmløse, Zelandia (Lund Hansen 1970, s. 66, ryc. 3, 4); Tåstrup, Zelandia (Voss 1955, s. 187); Gotlandia (Nerman 1935, ryc. w tekście 134).

³¹ Por. Forssander 1973; Hagberg 1957.

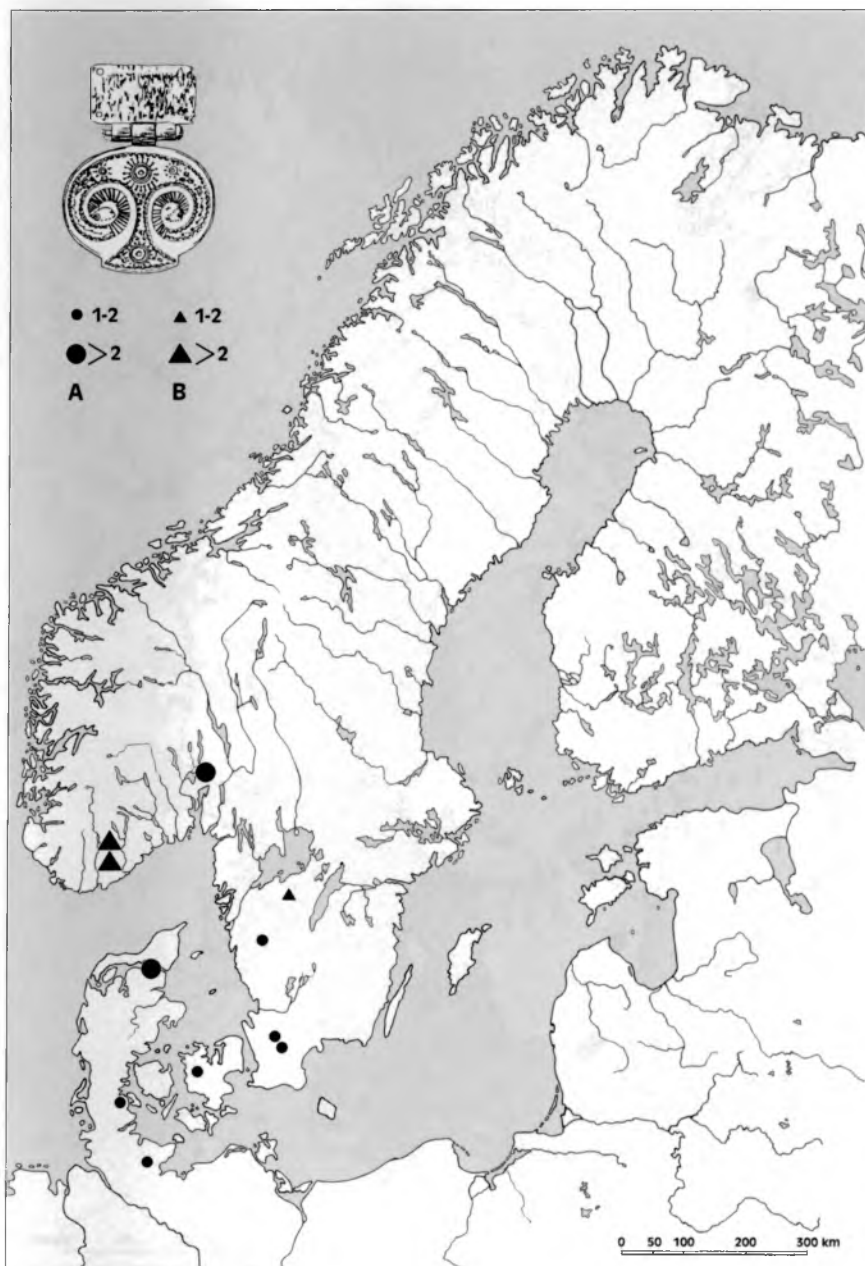
³² Åberg 1936, s. 271, tabl. III: 20; Nosek 1959; Godłowski 1995.

³³ Godłowski 1995, s. 155–157.

Ryc. 3. Horyzont Sösdala. Występowanie paradnych rzędów końskich. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 3. Sösdala horizon. Distribution of ceremonial horse harnesses. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Ryc. 4. Horyzont Sösdala. Występowanie zawieszek pelta-kształtnych. A – egzemplarze bogato zdobione; B – egzemplarze uproszczone. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 4. Sösdala horizon. Distribution of pelta-shaped pendants. A – rich decorated specimens; B – simplified specimens. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Zawieszki pelta-kształtne datowane są na wczesny okres germański³⁴, współwystępują bowiem z zapinkami krzyżowymi (Sejlfloed, Veien, Birkeland, Bosau). Taką chronologię potwierdza zespół DI z Sejlfloed, gdzie zapinkom krzyżowym towarzyszyła srebrna fibula blaszana z główkami zwierzęcymi ujętymi w profilach, a także zestaw uzbrojenia z grobu w Veien, należący do tzw. grupy Kvamme według J. Bemmanna i G. Hahne³⁵. Datowanie absolutne interesującego nas typu zawieszek opiera się na skarbie z Høstentorp, w którym znajdowało się osiem monet, z czego sześć udało się zidentyfikować³⁶: jedna Konstancjusza II (337–361), cztery Walensa (364–378), jedna określona jako moneta Gracjana (375–361) lub Honoriusza (395–423).

ZAPINKI BLASZANE

Srebrne zapinki blaszane (*Blechfibeln*) typu Eidstein-Kvarmløse-Mejlby, ze zwierzęcymi główkami w profilu, to jedna z podstawowych kategorii wytworów wiązanych tradycyjnie ze stylem Sösdala³⁷. Podobnie należy je również zaliczyć do horyzontu Sösdala, przy czym moim zdaniem należałoby uwzględnić w omawianym horyzoncie także te fibule blaszane, które nie mają wprawdzie wyobrażeń główek zwierzęcych w profilu, ale zdobione są bogatą ornamentyką stempelkową i wykonane ze srebra, często połączanego. W literaturze skandynawskiej brak szczegółowej klasyfikacji fibul blaszanych³⁸, z wyjątkiem ogólnego podziału na egzemplarze z główkami zwierzęcymi w profilu oraz okazy pozbawione wyobrażeń główek zwierzęcych³⁹. Te ostatnie zostały podzielone przez P. Ethelberga⁴⁰ na dwa typy. Typ 1, późnorzymski, obejmuje okazy z półkulistą główką i łopatkowatą nóżką. Typ 2 to fibule z szeroką rombowałą nóżką i półkulistą lub czworokątną główką. Proponuję zapinki z główkami zwierzęcymi ujętymi w profilu określić jako typ 3, kontynuując terminologię P. Ethelberga. Do horyzontu Sösdala należą więc fibule blaszane typów 2 i 3 (aneks 3)⁴¹.

Ich ornamentyka stempelkowa jest bardzo rozbudowana i obejmuje kompozycje stylizowanych wyobrażeń gwiazd, wielocentrycznych kół i półkoli, wypełnionych trójkątów i czworokątów. Ornament stempelkowy pokrywa zarówno powierzchnię nóż-

³⁴ Wyjątek stanowią dwie brązowe zawieszki pelta-kształtne znalezione w grobie 166 w Bækkegård na Bornholmie, gdzie wystąpiły w kontekście z młodszego odcinka późnego okresu germańskiego (Jørgensen 1990, s. 37, 135–136, tabl. 25: 4, 5).

³⁵ Bemann, Hahne 1994, s. 316–320.

³⁶ Breitenstein 1946, s. 22–24.

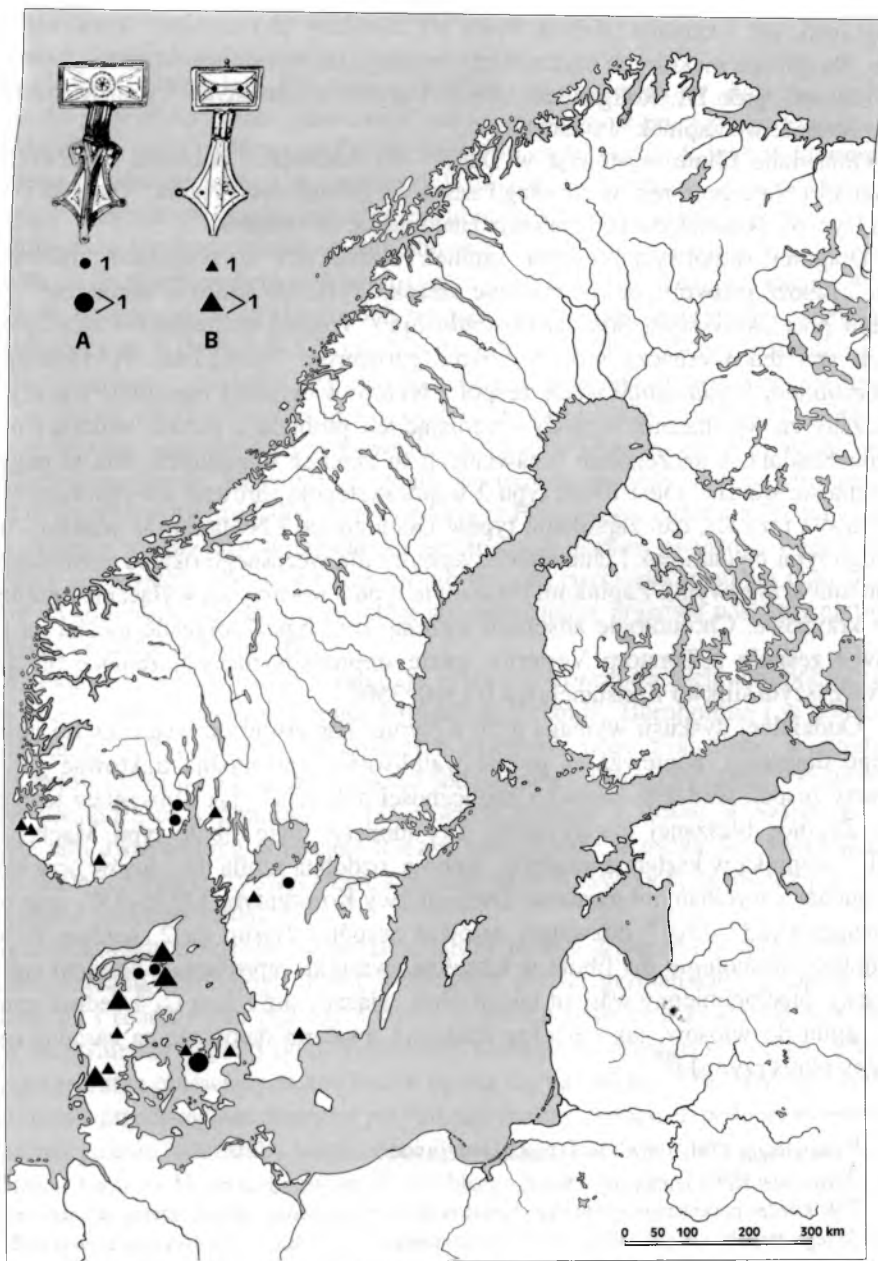
³⁷ Forssander 1937, s. 12; Lund Hansen 1970.

³⁸ W przeciwieństwie do zapinek blaszanych z południowo-wschodniej Europy (patrz Kokowski 1996 – tam wcześniejsza literatura).

³⁹ Por. Lund Hansen 1970; Straume 1987, s. 13, 14; Bemann 1993, ryc. 12.

⁴⁰ Ethelberg 1986, s. 25–29.

⁴¹ Lista obejmuje jedynie dobrze zachowane egzemplarze, w których można rozpoznać ich cechy dystynktywne.

Ryc. 5. Horyzont Sósáda. Występowanie zapinek blaszanych. A – egzemplarze z wyobrażeniem główek zwierzęcych w profilu (typ 3); B – egzemplarze bez wyobrażeń główek zwierzęcych w profilu (typ 2).

Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 5. Sósáda horizon. Distribution of sheet fibulae. A – specimens with animals in profile (type 3); B – specimens without animals in profile (type 2). By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

ki i główki, jak i kabłąka. Kabłąk bywa też zdobiony pierścieniami z nacinanego drutu. Na główce niektórych egzemplarzy znajdują się wyryte wyobrażenia zwierząt (np. Sejlflod, grób DI; Roligheden). *Niello* i płytka ornamentyka wycinana uzupełniają zdobnictwo zapinek blaszanych.

Omawiane fibule występują w Danii – na Jutlandii i Zelandii, w Szwecji – w Skanii i Västergötland, w Norwegii zaś w Rogaland, Aust-Agder, Vestfold i Østfold (ryc. 5). Największa koncentracja znajduje się na Jutlandii.

Diagram współwystępowania zapinek blaszanych w zespołach grobowych (tab. 2) może pozwolić na rozwiązanie szeroko dyskutowanego w literaturze⁴² problemu początków stylu Sösdala (*Sösdalastufe*). Według archeologów skandynawskich styl ten wyznacza wczesny okres germański. Tymczasem H. Geisslinger z początkiem *Sösdalastufe* wiąże zespół z Nyrup, w duńskiej literaturze tradycyjnie uważany za wyznacznik fazy C₃. Oceniając ten problem z punktu widzenia horyzontu Sösdala, a szczególnie omawianych tu zapinek blaszanych, oba te poglądy wydają się słuszne. Otóż fibule typu 2 współwystępują zarówno z wytworami typowymi dla fazy C₃, tzn. zapinkami typów Gudumholm i Nydam oraz wariantu fiońskiego typu Nydam, jak i charakterystycznymi dla wczesnego okresu germańskiego fibulami krzyżowymi. Zapinkom blaszanym typu 3 towarzyszą wyłącznie egzemplarze krzyżowe. Chronologię absolutną egzemplarzy typu 2 określić można na podstawie zespołu z Torstorp Vesterby, gdzie srebrnej połączanej zapince blaszanej towarzyszyła silikwa Konstancjusza II (340–350)⁴³.

Oddzielnej dyskusji wymaga grób z Nyrup. Nie został on włączony do powyższego diagramu, ponieważ są pewne wątpliwości, czy można traktować go jako zwarty zespół. Budzą je zarówno okoliczności odkrycia⁴⁴, jak i inwentarz tego grobu. Zapince blaszanej towarzyszyły trzy monety, dwie fibule typu Mackeprang XIII⁴⁵, zapinka w kształcie swastyki, srebrna, ozdobna szpila do włosów oraz szklany puchar z wycinanymi owalami. Dwie silikwy Konstantyna I (336–337) oraz solid Konstansa (337–350)⁴⁶ pozwalają datować zespół z Nyrup na 2. połowę IV w.⁴⁷ Podobną chronologię ma fibula w kształcie swastyki, reprezentuje bowiem najpóźniejszy, pięcioramienny wariant takich fibul, wiązany już z fazą C₃⁴⁸. Jednak zarówno szpila do włosów, jak i puchar zdobiony owalami datowane są zasadniczo na późny okres rzymski⁴⁹.

⁴² Geisslinger 1961; 1967; Lund Hansen 1992; 1994.

⁴³ Kromann 1995, s. 350, ryc. 13: 4.

⁴⁴ W księdze inwentarzowej Muzeum Narodowego w Kopenhadze zapisano szereg zabytków należących do tego zespołu, ale tylko niektóre z nich wymienione są w opisie grobu, sporządzonym po odkryciu w 1875 r. (patrz archiwum Działu Prehistorii i Średniowiecza Muzeum Narodowego w Kopenhadze).

⁴⁵ Mackeprang 1943.

⁴⁶ Kromann 1995, s. 350, ryc. 13: 4.

⁴⁷ Lund Hansen 1971.

⁴⁸ Lund Hansen 1995, s. 214–217.

⁴⁹ Lund Hansen 1995, s. 237–240; Straume 1987, s. 119, 120.

ZAWIESZKI W KSZTAŁCIE TARCZY

Kolejnym elementem horyzontu Sösdala są zawieszki w kształcie tarczy (aneks 4), przy czym termin „zawieszki” nie jest całkowicie precyzyjny. Przedmioty te pozbawione są na ogół otworków lub uszek do zawieszania, jednak w literaturze określane są powszechnie jako „zawieszki”: *shield-like pendants*, *scheibenförmige Anhänger*⁵⁰. Proponuję kontynuować tę terminologię także w języku polskim.

Omawiana kategoria ozdób to miniaturowe, kolistе tarcze ze stożkowatym lub półkulistym guzkiem-umbem pośrodku i uchwytem-imaczem z drugiej strony. Wykonano je z bardzo cienkiej blaszki, ich średnica wynosi od 2 cm (jeden egzemplarz z Høstentorp) do 4 (Hol) lub 4,5 cm (Mjølhus, Skreros 2b)⁵¹. Guzek pośrodku jest zwykle niezdobiony, podczas gdy całą tarczkę pokrywa bogaty ornament stempelkowy w formie stylizowanej gwiazdy, wielocentrycznych kół i półkoli, czworokątów z motywem leżącego krzyża wewnątrz, trójkątów wypełnionych różnymi motywami dekoracyjnymi. Elementy stempelkowe tworzą niekiedy motyw wirującego koła. Do wyjątków należy jeden z egzemplarzy z Høstentorp, gdzie zdobieniu odciskami stempla towarzyszy ornamentyka wycinana w formie gwiazdy. Większość zawieszek w kształcie tarczy jest srebrna lub srebrna pozłacana; rzadziej tego typu ozdoby wykonywano ze złota, a zupełnie sporadyczne są brązowe naśladownictwa ze Skreros i Rødbjerg/Tornbygård.

Omawiana kategoria ozdób występuje w dwóch koncentracjach – w północnej Jutlandii oraz południowej Norwegii, ponadto na Zelandii, Bornholmie i w północno-zachodniej Norwegii (ryc. 6). Poza tym zawieszki takie znaleziono w Anglii, gdzie traktowane są jako kolejny przykład oddziaływań skandynawskich⁵². Podobne ozdoby pochodzą ze wspomnianego już powyżej zespołu w Bosau, w Szlezewiku⁵³. Odkryte tam dwie srebrne pozłacane tarczki, zaopatrzone w uszka do zawieszania, bardzo silnie nawiązują stylistycznie do okazów skandynawskich, są jednak płaskie, pozbawione guzka pośrodku.

Skandynawskie zawieszki w kształcie tarczy niemal wyłącznie współwystępują z wyznacznikami chronologicznymi wczesnego okresu germańskiego, zapinkami krzyżowymi i reliefowymi (tab. 3). Jedynie w dwóch zespołach zawieszkom towarzyszą wcześniejsze zapinki typu Nydam lub wariantu fiońskiego tego typu. Chronologia absolutna omawianych zawieszek opiera się na skarbie z Høstentorp, którego datowanie przedstawiono powyżej przy okazji analizy zawieszek pelta-kształtnych.

Na marginesie należałoby wspomnieć o kolistych lub czworokątnych okuciach w kształcie tarczy z Untersiebenbrunn⁵⁴, zdobionych stempelkami i ornamentem ry-

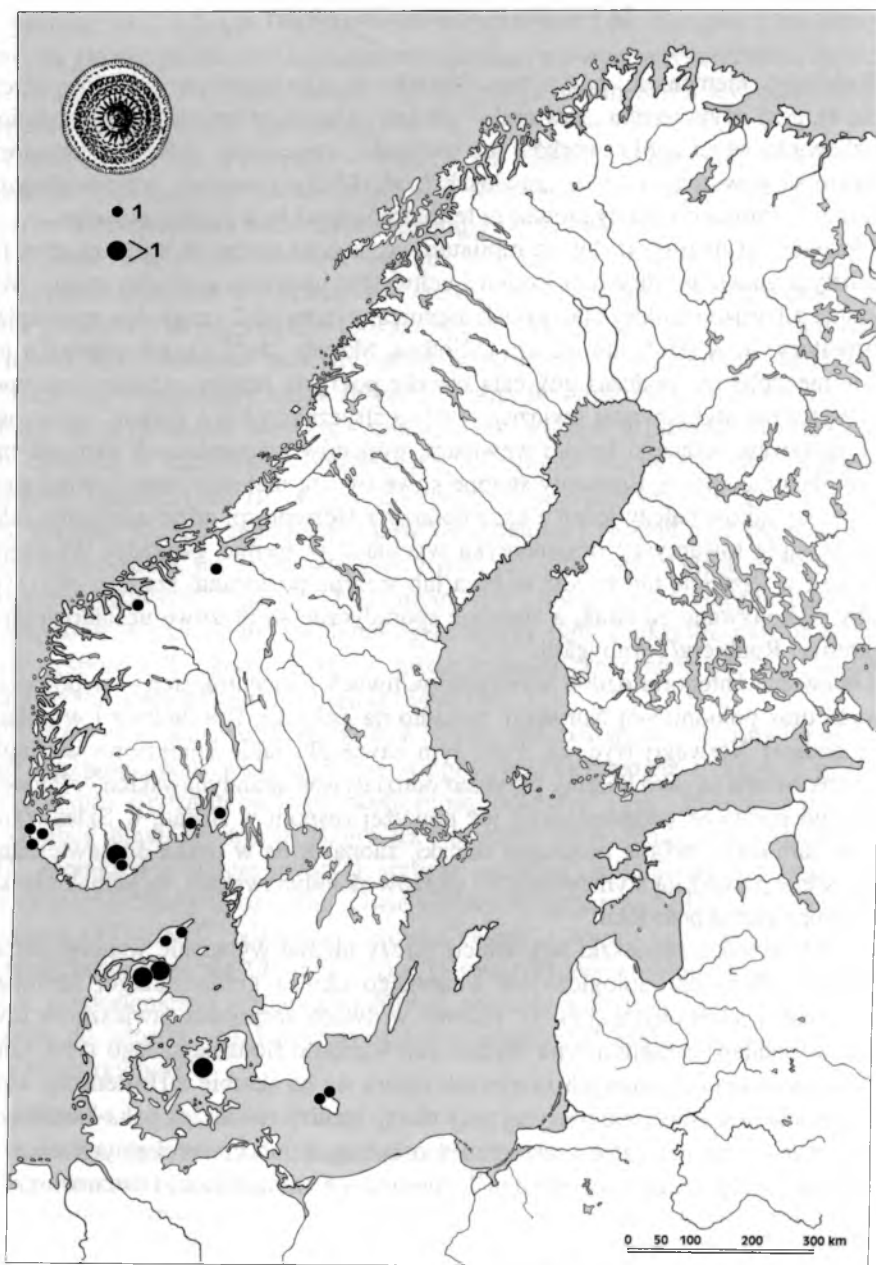
⁵⁰ Voss 1955; Magnus 1975; Gebers, Hinz 1977.

⁵¹ Do wyjątków należy zrekonstruowany egzemplarz z Erga, którego średnica wynosi około 6 cm.

⁵² Znaleziono je na cmentarzyskach w Sleford, Lincolnshire i Burwell, Cambridgeshire (Magnus 1975, s. 48, 75–78; por. także Hines 1984).

⁵³ Gebers, Hinz 1977, s. 15, 19, ryc. 5: 3, 4; 6: 1–3.

⁵⁴ Kubitschek 1911.

Ryc. 6. Horyzont Sösdala. Występowanie zawieszek w kształcie tarczy. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 6. Sösdala horizon. Distribution of shield-like pendants. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Tabela 3

Diagram współwystępowania wytworów w grobach z zawieszkami w kształcie tarczy

Table 3

Combination diagram for graves with shield-like pendants

Groby z zawieszkami w kształcie tarczy	Zapinka typu Nydam/ /wariant fioński	Zapinka typu Bornholm	Zapinka blaszana typ 2	Szpila ptasia	Zapinka równoramienna	Zawieszka pelta-kształtna	Zapinka krzyżowa	Zapinka reliefowa	Naczynie wiaderkowe	Zapinka esowata	Zapinka blaszana typ 3	Zawieszka szpulowata
Kross haug	•							•				
Melsted 8		•						•				
Sejflød OO	•		•									
Mjøllhus							•					
Sejflød TR							•					
Gjone				•			•					
Skreros 2b						•	•					
Skreros 2a					•							
Hole							•	•	•			
Erga							•	•	•			
Hol					•		•	•	•	•		•
Mejlby							•				•	•

tym, które mają stożkowaty, facetowany guzek-umbo pośrodku. Podobieństwo stylistyczne tych okuć do omawianych tu skandynawskich zawieszek w kształcie tarczy nie dziwi, w świetle dobrze poświadczonych już od okresu późnorzymskiego kontaktów łączących Skandynawię z południowo-wschodnią Europą⁵⁵. Ozdoby te różni jednak funkcja – o ile znaleziska skandynawskie stanowiły element stroju kobiecego, o tyle tarczki z Untersiebenbrunn były okuciami paradnych uprząży⁵⁶.

ZAWIESZKI SZPULOWATE

Wśród elementów horyzontu Sösdala znajdują się także zawieszki szpulowate (aneks 5), określane w literaturze jako *biconical pendants*⁵⁷ lub po prostu *Hängeschnuck*⁵⁸. Są to małe zawieszki w kształcie szpulki o wysokości od 1,2 cm do nieco powyżej 2 cm, wykonane z cienkiej srebrnej blaszki. Zdobione są ornamentem stempelkowym lub rytym, biegnącym dookoła⁵⁹. Niekiedy występuje dodatkowo *niello* (Gudumholm, Mejlbj, Hol). Wśród motywów stempelkowych dominują trójkąty, wielocentryczne koła i półkola. Zawieszki niezdobione (Særtrang, Havor) lub wykonane z brązu (Veiberg, Havor) należą do rzadkości i stanowią zapewne naśladownictwa egzemplarzy okazałych. Zawieszki szpulowate funkcjonowały jako elementy kolii, przy czym często znajdowane są po kilka w jednym grobie (np. Langlo, kurhan 21; Kvassheim, grób 30).

Stanowiska z omawianymi ozdobami koncentrują się w zachodniej i południowej Norwegii, sąsiednim Bohuslän, w zachodniej Szwecji oraz w północnej Jutlandii (ryc. 7), a więc w regionach tradycyjnie pozostających w bliskich kontaktach. Ponadto pojedyncze egzemplarze występują w środkowej i południowej Jutlandii, na Zelandii, w środkowej Szwecji i na Gotlandii⁶⁰.

Na podstawie diagramu współwystępowania zawieszek szpulowatych w zespołach (tab. 4) można stwierdzić, że towarzyszą im zarówno zapinki typu Nydam i Gudumholm charakterystyczne dla fazy C₃, jak i typowe dla wczesnego okresu germańskiego fibule krzyżowe i reliefowe oraz naczynia wiaderkowate (*bucket-shaped pots*), przy czym ta ostatnia grupa znalezisk dominuje. W chronologii absolutnej *ter-*

⁵⁵ Lund Hansen 1995.

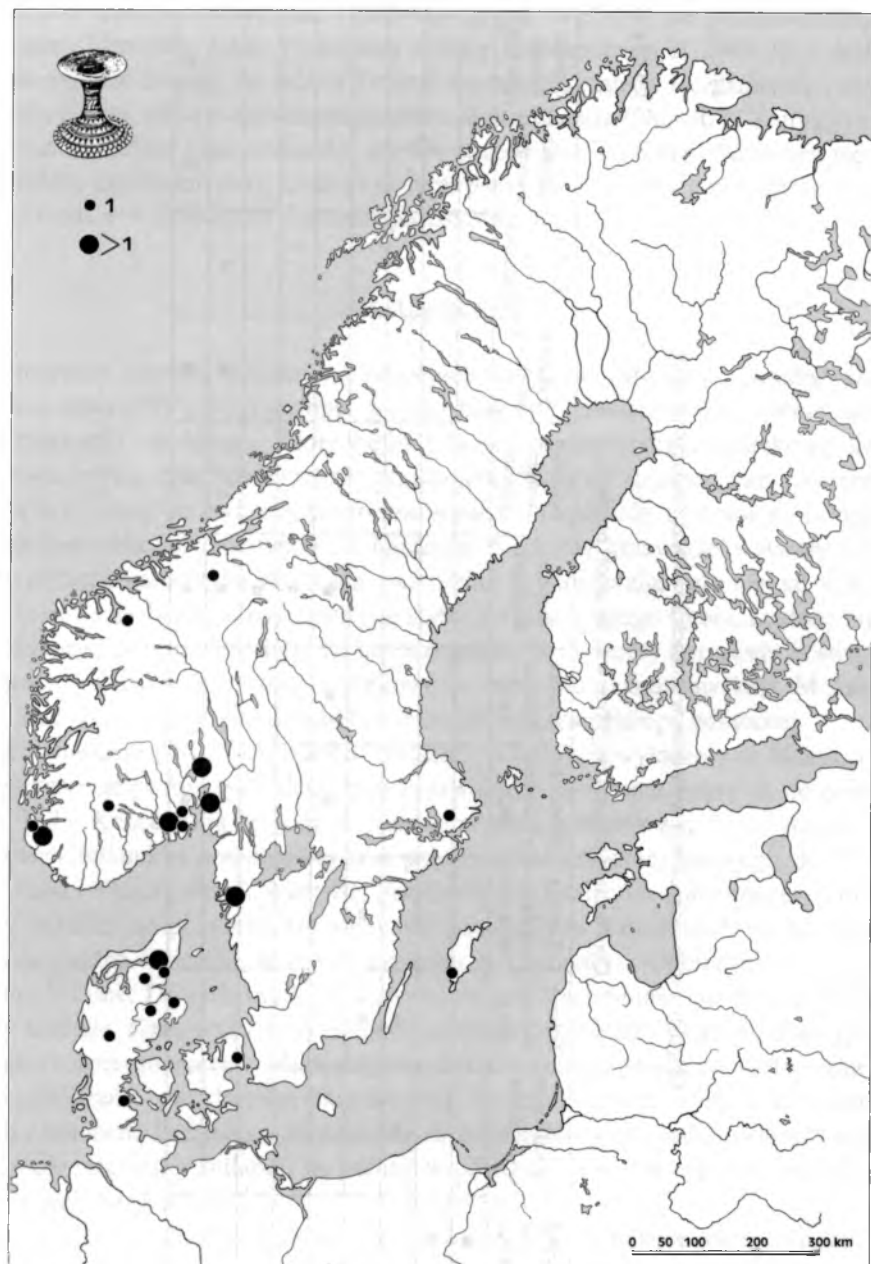
⁵⁶ Analogicznie do pojęcia „horyzont Sösdala” można by wprowadzić termin „horyzont Untersiebenbrunn”, który obejmowałby obok paradnych rzędów końskich zawieszki siekierowate oraz sprzączki typu Strzegocice-Tiszaladány-Kercz.

⁵⁷ Lund Hansen 1971; Nielsen 1997.

⁵⁸ Rygh 1885, s. 15; Straume 1987, s. 83.

⁵⁹ Złota zawieszka zdobiona granulacją z Ulvsta, Szwecja (Åberg 1956, s. 184; Nielsen 1997, s. 33, ryc. 3: 10) została pominięta w niniejszej analizie, ponieważ ornamentowana jest w zupełnie innej tradycji stylistycznej niż omawiany tu horyzont Sösdala.

⁶⁰ Do horyzontu Sösdala zaliczono jedynie egzemplarz z Havor, którego kształt jest bardzo zbliżony do egzemplarzy zachodnioskandynawskich. Inne zawieszki z Gotlandii, wymienione przez B. Nermana, wydają się zbyt odległe morfologicznie (Nerman 1935, s. 7, ryc. 100–102).

Ryc. 7. Horyzont Sösdala. Występowanie zawieszek szpulowatych. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 7. Sösdala horizon. Distribution of biconical pendants. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Tabela 4

Diagram współwystępowania wytworów w grobach z zawieszkami szpulowatymi

Table 4

Combination diagram for graves with biconical pendants

Groby z zawieszkami szpulowatymi	Zapinka typu Nydam	Zapinka typu Gudumholm	Zapinka blaszana typ 2	Zapięcie mankietowe typu A	Zawieszka w kształcie tarczy	Zapinka blaszana typ 3	Zapinka krzyżowa	Naczynie wiader- kowate	Zapinka reliefowa	Puchar typ Snartemo	Zapinka esowata	Zapinka równomienna
Kvassheim 30	•											
Sætrang	•											
Gudumholm		•	•									
Torstorp V.			•	•								
Mejlby					•	•	•					
Tu							•					
Veiberg							•	•				
Langlo							•		•	•		
Hol					•		•	•	•		•	•

minus post quem dla zawieszek szpulowatych jest ca 350 r., na podstawie zespołu z Torstorp Versterby, gdzie znaleziono silikwę Konstancjusza II (340–351). Należy jednak zwrócić uwagę, że grób z Fullerö sugerowałby nieco wcześniejszą pozycję chronologiczną, odkryto tam bowiem aureus Maksimianusa (286–305). Z drugiej strony moneta ta, użyta jako zawieszka, współwystępowała z typowym dla okresu wędrówek ludów garniturem pasa, bronią i złotymi pierścieniami⁶¹. Poza tym trzeba pamiętać, że rzadkie w Skandynawii aureusy pozostawały tam bardzo długo w użyciu⁶².

PODSUMOWANIE

Horyzont Sösdala obejmuje następujące kategorie zabytków: paradne rzędy końskie, zawieszki pelta-kształtne, zapinki blaszane, zawieszki w kształcie tarczy oraz zawieszki szpulowate. Zdobione były bogatą ornamentyką stempelkową, która pokrywa zwykle całą powierzchnię przedmiotu. Motywy stempelkowe powtarzają się; są to stylizowane gwiazdy, wielocentryczne koła i półkola, czworokąty i trójkąty wypełnione różnymi motywami zdobniczymi. Niekiedy omawiane wytwory zdobi także płytka ornamentyka wycinana oraz *niello*. Wykonywane były niemal wyłącznie z metali szlachetnych, najczęściej ze srebra lub połączanego srebra, rzadziej brązu wykładanego srebrem lub złotem. To nie przypadek, że elementy horyzontu Sösdala są stosunkowo rzadkie lub wręcz wyjątkowe w materiale skandynawskim. Można je traktować jako symbole prestiżu, należące do elit tej części Europy północnej.

Z wyjątkiem paradnych rzędów końskich, odkrytych wyłącznie w Skanii, rozprzestrzenienie pozostałych elementów omawianego horyzontu pokrywa się ze sobą (ryc. 3–7). Koncentrują się one w szerokim pasie południowej Skandynawii: od północnej Jutlandii i południowej oraz południowo-zachodniej Norwegii do Zelandii, Skanii i Västergötland. Szlezwik, Bornholm czy Gotlandia stanowią peryferie tej strefy. Analizując poszczególne kategorie przedmiotów zaliczonych do horyzontu Sösdala można wskazać zarówno elementy o charakterze interregionalnym, jak i formy lokalne. Do tych ostatnich zaliczyć można wspomniane już wyżej paradne rzędy końskie. Kategorią interregionalną są natomiast zapinki blaszane obu typów. Ponadto rozprzestrzenienie omawianych zabytków zwraca uwagę na strefy wzajemnych powiązań w południowej Skandynawii. Szczególnie silne wydają się kontakty między północną Jutlandią a południowo-zachodnią Norwegią, co potwierdza znana koncepcję migracji z Jutlandii na północ w późnym okresie rzymskim i wczesnym okresie wędrówek ludów⁶³.

Na podstawie diagramu współwystępowania (tab. 5) można stwierdzić, że horyzont Sösdala należy zasadniczo datować na wczesny okres germański, wszystkie

⁶¹ Arwidsson 1948, tabl. 21, 24; Nerman 1935, ryc. 87, 88, 277, 278, 433, 472.

⁶² Bursche 1993.

⁶³ Mortensen 1992.

Tabela 5

Współwystępowanie zabytków w grobach z elementami horyzontu Sösdala (elementy horyzontu Sösdala zacienione). 1 – zapinka typu Gudumholm; 2 – zapinka typu Nydam/wariant fiński; 3 – zapinka blaszana typ 2; 4 – zapiniec mankietowy; 5 – zawieszka szpulowata; 6 – zawieszka w kształcie tarczy; 7 – zapinka typu Bornholm; 8 – zapinka reliefowa; 9 – zapinka równoramienna; 10 – zapinka esowata; 11 – zapinka krzyżowa; 12 – szpila ptasia; 13 – puchar typu Snartemo; 14 – naczynie wiaderkowate; 15 – zawieszka pelta-kształtna; 16 – zapinka blaszana typ 3

Table 5

Combination diagram for graves with elements of Sösdala horizon (Sösdala horizon elements shadowed). 1 – Gudumholm fibula; 2 – Nydam/Fyn Nydam fibula; 3 – sheet fibula type 2; 4 – clasps; 5 – biconical pendant; 6 – shield-like pendant; 7 – fibula type Bornholm; 8 – relief fibula; 9 – equal-armed fibula; 10 – S-shaped fibula; 11 – cruciform fibula; 12 – bird-like pin; 13 – glass type Snartemo; 14 – bucket-shaped pot; 15 – pelta-shaped pendant; 16 – sheet fibula type 3

Typ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Sejflod U	•		•													
Gudumholm	•		•		•											
Enderupskov		•	•													
Sejflod OO		•	•			•										
Kvassheim 30		•			•											
Sætrang		•			•											
Krosshaug		•				•		•								
Hjemsted 303			•	•												
Torstorp V.			•	•	•											
Melsted 8						•	•	•								
Skreros 2a						•			•							
Nikkelverket			•								•					
Grålum			•								•					
Tu					•						•					
Sejflod TR						•					•					
Mjølhus						•					•					
Gjone				•		•					•	•				
Langlo 21					•			•			•		•			
Hol					•	•		•	•	•	•			•		
Veiberg					•						•			•		
Hole					•			•			•			•		
Erga						•		•			•			•		
Skreros 2a						•					•				•	
Sejflod IZ											•				•	
Birkeland											•				•	
Bosau											•				•	
Sejflod DI											•				•	•
Mejlby					•	•					•					•
Roligheden											•					•
Eidsten											•					•

bowiem kategorie zabytków zaliczane do tego horyzontu współwystępowały z zapinkami krzyżowymi. Fibule blaszane typu 3, zawieszki pelta-kształtne i – w mniejszym stopniu – zawieszki w kształcie tarczy można nawet traktować jako wyznaczniki wczesnego okresu germańskiego. Należy jednak pamiętać, że niektórym elementom horyzontu Sösdala, a mianowicie zapinkom blaszanym typu 2 oraz zawieszkom szpulowatym, towarzyszą w zespołach grobowych także zabytki typowe dla fazy C₃, jak fibule typów Gudumholm, Nydam i wariantu fiońskiego typu Nydam. Taki rozszerzony zakres chronologiczny horyzontu Sösdala potwierdzają zespoły z monetami. Grób z Torstorp Vesterby i z pewnymi zastrzeżeniami zespół z Nyrup wyznaczają początek horyzontu Sösdala na 2. połowę IV w. Schyłek tego horyzontu przypada w ciąg 1. połowy V stulecia, co poświadcza skarb z Høstentorp.

HORYZONT SAMBIJSKI

W zachodniej części ziem bałtyjskich w okresie wędrówek ludów rozwijała się ornamentyka stempelkowa nawiązująca do skandynawskiego stylu Sösdala. Zjawisko to po raz pierwszy dostrzeżone zostało przez N. Åberga⁶⁴ i nazwane „wschodniopruską ornamentyką gwiazdzistą” (*ostpreußische Sternornamentik*). Reprezentowały ją zapinki z gwiazdzistą nóżką i pewne typy okuć końca pasa⁶⁵, przy czym obie kategorie wytworów są bogato zdobione stempelkami z motywem stylizowanej gwiazdy jako głównym wzorem. Wiele z nich wykładano srebrną blaszką. Te same cechy reprezentują sprzączki z czworokątną skuwką i metopą na kolcu⁶⁶, które jednak N. Åberg wspomina jedynie na marginesie. W przeciwieństwie do skandynawskiego stylu Sösdala zachodniobałtyjska *ostpreußische Sternornamentik* pozbawiona była elementów zdobniczych ornamentyki wycinanej.

Poza analizą zapinek z gwiazdzistą nóżką oraz okuć końca pasa badacz ten zajmował się także poszczególnymi motywami odcisków stempla⁶⁷. Porównując motywy stylizowanej gwiazdy w Skandynawii i na ziemiach bałtyjskich zwracał uwagę na interregionalne i lokalne wzory. Inne motywy stempelkowe analizował jedynie w kontekście zachodniobałtyjskim.

W późniejszej literaturze wzmiankowano fakt istnienia zachodniobałtyjskiej ornamentyki stempelkowej z motywami gwiazdzistymi⁶⁸, jednak nikt nie analizował tego tak szeroko jak N. Åberg. Idąc za sugestiami tego badacza chciałabym proponować wprowadzenie pojęcia „horyzont sambijski” dla określenia horyzontu

⁶⁴ Åberg 1919, s. 29–52, ryc. 15–21, 25–28, 43, 44.

⁶⁵ Okucie końca pasa z Kosewa/Kossewen (Åberg 1919, ryc. 29), które N. Åberg uwzględnił w swoich rozważaniach, na tyle odbiega od pozostałych, że należy je moim zdaniem wyłączyć z dalszej analizy *ostpreußische Sternornamentik*.

⁶⁶ Åberg 1919, ryc. 151, 152.

⁶⁷ Åberg 1919, s. 47–49, ryc. 43, 44.

⁶⁸ Godłowski 1970; 1974; Madyda 1977; Madyda-Legutko 1984; Bitner-Wróblewska 1991a; 1991b; Nowakowski 1996.

przedmiotów zdobionych bogato stempelkami i wykładanych zwykle srebrną blaszką. Obejmowałyby on zapinki z gwiazdzistą nóżką, języczkowate okucia końca pasa oraz sprzączki z metopą u nasady kolca i czworokątną skuwką. Największą koncentrację tych zabytków odnotowano na Półwyspie Sambijskim, stąd propozycja nazwania tej grupy ozdób i części stroju „horyzontem sambijskim”. Elementy horyzontu sambijskiego lub ich naśladownictwa występują w rozproszeniu na całym obszarze ziem bałtyjskich, położonych na wschód od dolnej Wisły, między Pasłęką a dorzeczem Dźwiny. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że ten rozległy obszar nie był nigdy kulturowym monolitem, lecz przeciwnie – różnice w obrządku pogrzebowym oraz zestawie charakterystycznych wytworów pozwoliły wydzielić tu kilka kultur i grup kulturowych⁶⁹. Dla interesującego nas tu okresu wędrówek ludów są to (ryc. 8): kultura Dollkeim/Kovrovo na Sambii i w dorzeczu Pregoi, kultura bogaczewska na Mazurach, grupa zachodniolitewska wzdłuż zachodniego wybrzeża Litwy aż do południowo-zachodniej Łotwy, grupa dolnoniemieńska, grupa środkowolitewska w dorzeczu rzek Niewiaży (Nevėžis) i Wilii (Neris), grupa cmentarzysk płaskich Żmudzi między rzekami Jurą a Dubisą, grupa cmentarzysk płaskich Żemgalii w basenie Muszy i Lelupy oraz wschodniolitewska grupa cmentarzysk płaskich. Wymienione jednostki kulturowe należą do bałtyjskiej strefy cmentarzysk płaskich. Ponadto na wschód od Wielkich Jezior Mazurskich rozpościera się strefa kurhanowa, do której należą: kultura sudowska i kultura kurhanów wschodniolitewskich (ryc. 8). W ramach powyższych podziałów będzie analizowane rozprzestrzenienie poszczególnych elementów horyzontu sambijskiego.

ZAPINKI Z GWIAZDZISTĄ NÓŻKĄ

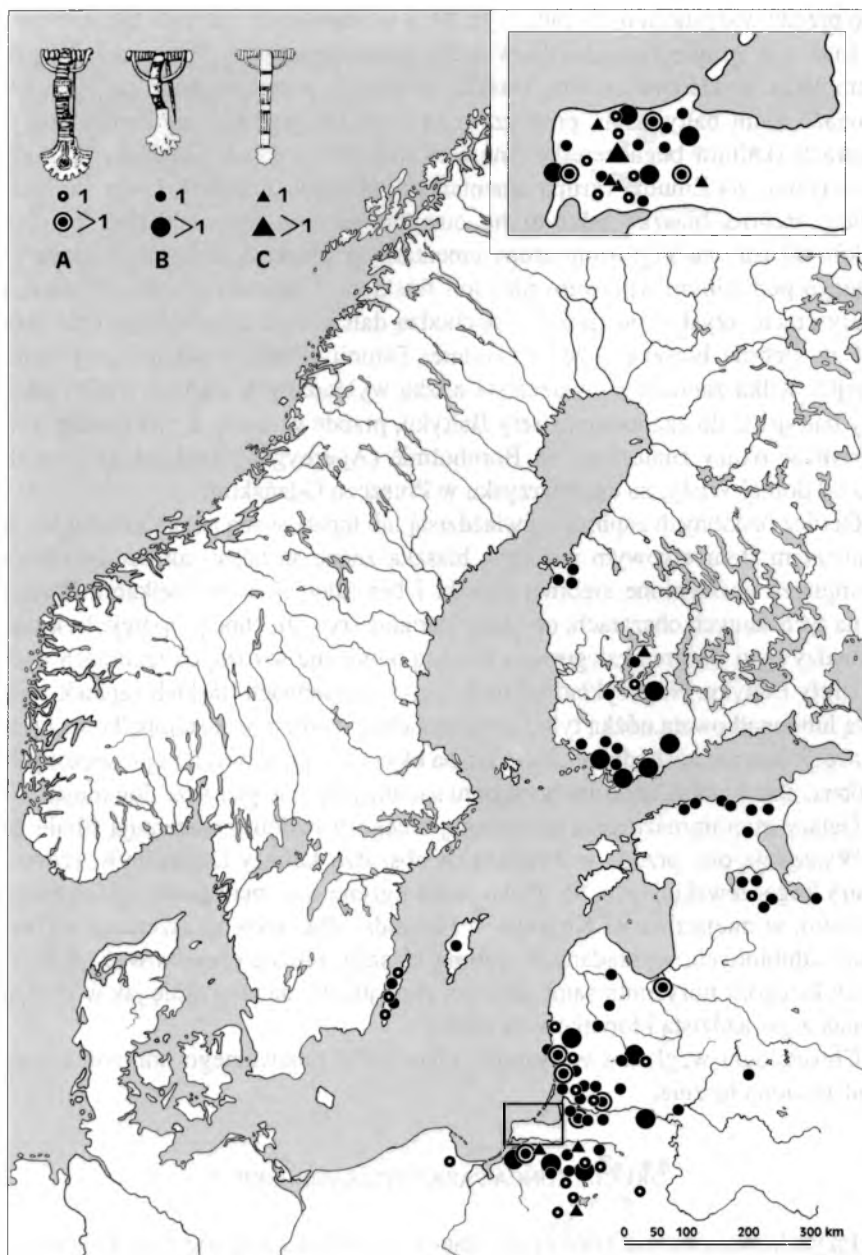
Zasadniczą kategorią zabytków, tradycyjnie wiązaną z *ostpreußische Sternornamentik*, są kuszowate zapinki z gwiazdzistą nóżką. Do horyzontu sambijskiego należą fibule z gwiazdzistą nóżką klasycznego typu II⁷⁰, zbliżone do nich typy IV i V oraz IIIA i VI, a także późniejsze warianty z nóżką łopatkowatą typów IIIB i VII (aneks 6). Cechą diagnostyczną interesującej nas grupy zapinek jest obecność na końcu nóżki półkolistej tarczki o krawędzi wyciętej w ząbki lub zaopatrzonej w rząd otworków. Nóżka i metopa na szczycie kabłąka zdobione były na całej powierzchni odciskami stempla. Pośrodku umieszczony był zwykle stylizowany motyw gwiazdy, otoczony kombinacją wielocentrycznych kół i półkoli, wypełnionych trójkątów, punktów oraz stempli w kształcie litery S⁷¹.

Zapinki z gwiazdzistą nóżką wykonywane były z brązu, ale nóżkę i metopę na kabłąku wykładano srebrną blaszką. Znaleźiska tych efektownych ozdób koncentru-

⁶⁹ Okulicz 1973; Tautavičius 1980; 1996; Nowakowski 1991; 1996.

⁷⁰ Bitner-Wróblewska 1991b.

⁷¹ Bitner-Wróblewska 1991b, ryc. 1.

Ryc. 9. Horyzont sambijski. Występowanie zapinek z gwiazdzystą nóżką. A – egzemplarze brązowe wykładane srebrną blaszką; B – egzemplarze brązowe bez srebrnej blaszki; C – egzemplarze żelazne.
Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 9. Samland horizon. Distribution of star-footed brooches. A – bronze specimens with silver inlay; B – bronze specimens without silver inlay; C – iron specimens. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

ją się przede wszystkim na Sambii (ryc. 9), a w mniejszym zakresie także w zachodniej Litwie, w grupie zachodnioliteńskiej i dolnoniemieńskiej. Poza tymi skupiskami egzemplarze wykładane srebrną blaszką występują w rozproszeniu także w innych regionach ziem bałtyjskich, przy czym są to okazy pojedyncze. Znalezione je na Mazurach (kultura bogaczewska), na Suwalszczyźnie i nad Gołdapią (kultura sułdowska) oraz na Żmudzi (grupa cmentarzysk płaskich Żmudzi). Dwie zapinki wykładane srebrną blaszką odkryto na cmentarzysku w Pławniekkalns, położonym u ujścia Dźwiny na terytorium grupy cmentarzysk płaskich Zemgalii, regionu pozostającego pod silnym wpływem plemion fińskich. Z rdzennych ziem fińskich, tzw. kultury cmentarzysk typu tarand⁷², pochodzą dalsze dwa egzemplarze omawianych fibul ze srebrną blaszką – ze wschodniej Estonii (Paali) i południowej Finlandii (Notsjö). Kilka zapinek z gwiazdzistą nóżką wykładanych srebrem trafiło jako importy bałtyjskie do zachodniej strefy Bałtyku, przede wszystkim na Olandię (ryc. 9). Pojedyncze okazy znaleziono na Bornholmie (Agerbygård/Bakkegård) oraz na zachód od dolnej Wisły, na cmentarzysku w Pruszcze Gdańskim.

Oprócz ozdobnych zapinek z gwiazdzistą lub łopatkowatą nóżką z rozbudowanym ornamentem stempelkowym i srebrną blaszką znane są także uproszczone brązowe egzemplarze pozbawione srebrnej blaszki i bez zdobienia stempelkami. Występują one na tych samych obszarach, co okazy paradne (ryc. 9), choć proporcje frekwencyjne między tymi dwiema kategoriami fibul są odmienne w różnych regionach wschodniej strefy Bałtyku. Na przykład wśród licznych na ziemiach fińskich zapinek z gwiazdzistą lub łopatkowatą nóżką tylko dwie mają bogaty ornament stempelkowy i srebrną blaszkę. Z kolei w zachodniej Litwie liczba okazów prestiżowych i uproszczonych jest podobna, a na Sambii, centrum horyzontu sambijskiego, te pierwsze dominują.

Dalszy etap uproszczenia omawianej kategorii ozdób reprezentują fibule żelazne. Występują one przede wszystkim na obszarze kultury Dollkeim/Kovrovo oraz kultury bogaczewskiej (ryc. 9). Tylko jeden egzemplarz znaleziono daleko poza tym regionem, w miejscowości Kirjakka w Finlandii. Zjawisko upraszczania wytworów bogato zdobionych, wykładanych srebrną blaszką, można obserwować także wśród innych kategorii horyzontu sambijskiego, choć już nie na taką skalę jak w przypadku zapinek z gwiazdzistą i łopatkowatą nóżką.

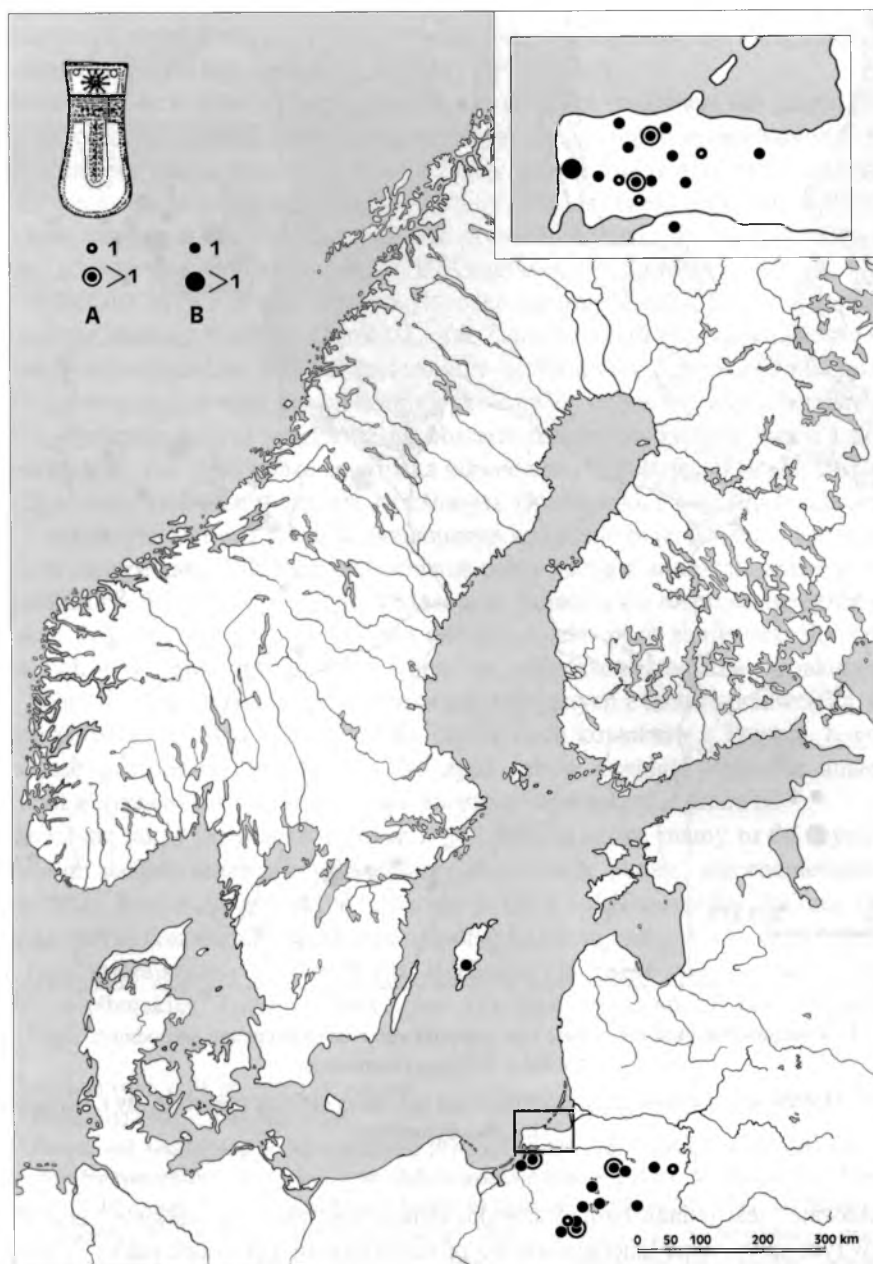
Chronologia względna wszystkich elementów omawianego horyzontu zostanie przedstawiona łącznie.

OKUCIA KOŃCA PASA TYPU SAMBIJSKIEGO

Języczkowate okucia końca pasa stanowią kolejną kategorię zabytków charakterystycznych dla horyzontu sambijskiego (aneks 7). Należą one do grupy III według klasyfikacji R. Madydy⁷³, obejmującej szerokie, płaskie okucia. Termin „okucia ję-

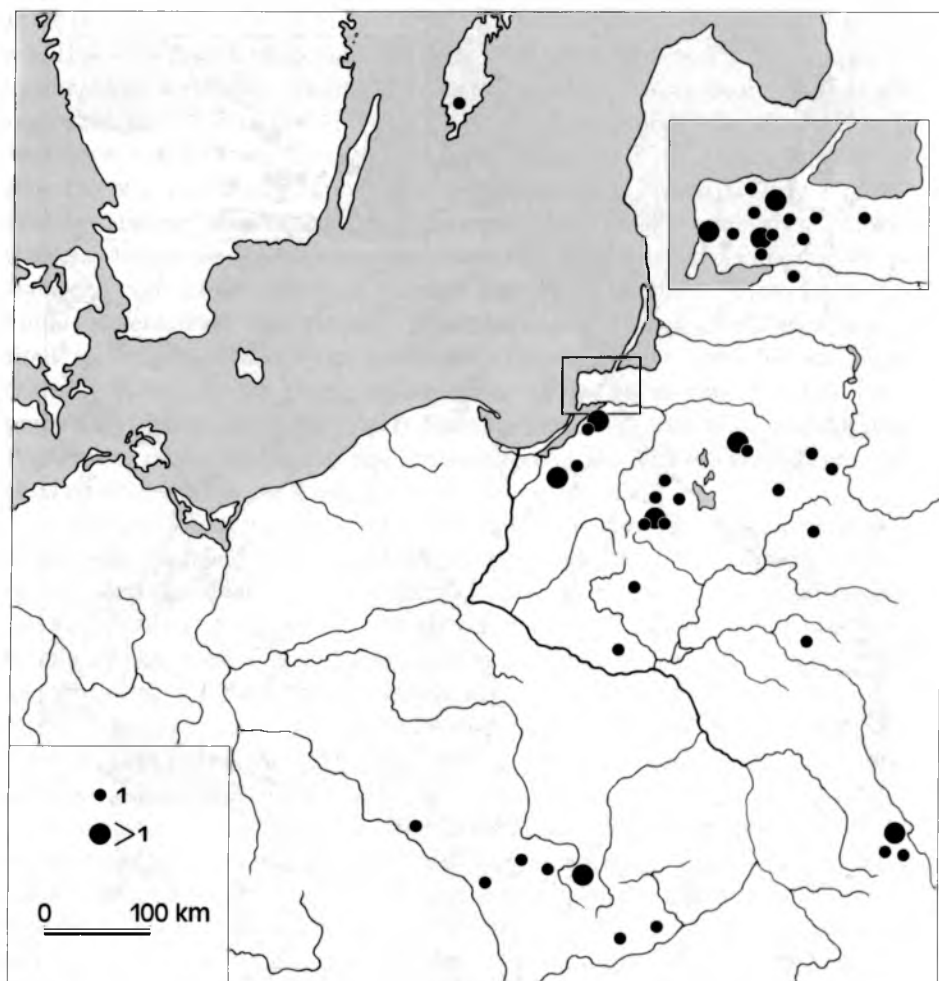
⁷² Moora 1938, ryc. 90; Schmiedehelm 1969; Vasks 1997, s. 57–61, 68, 69.

⁷³ Madyda 1977, s. 386, 387.

Ryc. 10. Horyzont sambijski. Występowanie okuć końca pasa typu sambijskiego. A – egzemplarze srebrne lub wykładane srebrną blaszką; B – egzemplarze brązowe bez srebrnej blaszki. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 10. Samland horizon. Distribution of strap-ends type Samland. A – silver specimen or specimens with silver inlay; B – bronze specimens without silver inlay. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Ryc. 11. Występowanie okuć końca pasa typu sambijskiego oraz egzemplarzy pochodnych. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 11. Distribution of strap ends type Samland and specimens deriving from them. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

zyczkowate” jest jednak bardzo szeroki, odnoszony także do wąskich⁷⁴ egzemplarzy, w tym nawet okuć lancetowatych z późnego okresu wędrówek ludów⁷⁵. Wydaje się więc uzasadnione, aby interesujące nas szerokie, płaskie okucia z zaokrągloną

⁷⁴ Np. okucie końca pasa z grobu 178 z Kovrova/Dollkeim (Tischler, Kemke 1902, ryc. 13) czy egzemplarz z Grunajek/Gruneiken, grób 11, popielnica IX (Tischler 1879, s. 255, tabl. IV: 5).

⁷⁵ Åberg 1919, ryc. 133.

częścią dolną wyodrębnić i wyróżnić własną nazwą. Proponuję dla nich określenie „typ sambijski” – od regionu ich największej koncentracji.

Niektóre z tych okuć wyraźnie zwiężają się w części środkowej lub górnej. Zdobione są na całej nieomal powierzchni bogatym ornamentem stempelkowym, przy czym ornament umieszczony jest wzdłuż brzegów przedmiotu i w partii centralnej. Oprócz wielocentrycznych kół i półkoli znajdują się tam rzędy punktów, trójkątów, odcisków stempla w kształcie litery *S* oraz stylizowane gwiazdy, motywy leżącego krzyża, a także tzw. wilczych zębów (*Wolfszahnmuster*). Omawiane okucia końca pasa wykonane były z brązu, często wykładane srebrną blaszką. Wyjątek stanowią dwa srebrne okucia z Warnikam, grób 31, oraz Zajceva/Trenttiten, grób 4, jak również żelazne okucie wykładane srebrem znalezione w grobie 146 w Kovrovie/Dollkeim.

Efektowne okucia typu sambijskiego wykonane ze srebra lub wykładane srebrną blaszką występują niemal wyłącznie na obszarze kultur Dollkeim/Kovrovo i bogaczewskiej (ryc. 10). Pojedyncze znaleziska odnotowano w bałtyjskiej strefie kurhanowej (Boćwinka/Alt Bodschtwingen, Krikstons). Oprócz takich paradnych zakończeń pasa z metali szlachetnych znane są egzemplarze wyłącznie brązowe, ale także bogato zdobione stempelkami. Ich rozprzestrzenienie pokrywa się z wymienionym powyżej, z największą koncentracją na Sambii i Mazurach. Pojedyncze, rozproszone egzemplarze okuć końca pasa typu sambijskiego odkryto daleko poza ziemiami bałtyjskimi, a mianowicie w Siguls na Gotlandii⁷⁶ oraz na wielofazowej osadzie w Jakuszowicach⁷⁷ koło Kazimierzy Wielkiej, w warstwach związanych z kulturą przeworską. Oba zabytki potwierdzają fakt bezpośrednich, ożywionych kontaktów z Sambią, bowiem ich kształt i zdobienie ornamentem wilczych zębów znajduje dokładne analogie w okuciu z cmentarzyska w Greibau na Półwyspie Sambijskim, z grobu 63.

Podobnie jak w przypadku zapinek z gwiazdzistą nóżką mamy tu do czynienia z lokalnym naśladownictwem egzemplarzy ozdobnych. Proste, nieornamentowane zakończenia pasów znaleziono w grobach w Gure'vsk/Traussitten (kultura Dollkeim/Kovrovo) oraz Netcie i Rudaminie (bałtyjska strefa kurhanowa). Okucia końca pasa typu sambijskiego stały się także inspiracją dla grupy jęczyzkowatych okuć z kultur wielbarskiej⁷⁸ i przeworskiej⁷⁹ (ryc. 11). Nawiązują one do okuć bałtyjskich,

⁷⁶ Nerman 1935, s. 79, 80, 112, 113, ryc. 485.

⁷⁷ Godłowski 1995, s. 160, ryc. 7: 16.

⁷⁸ **Cecelce**, woj. podlaskie, grób 502A (Jaskanis 1974, s. 430, 431, ryc. 1; 1996, s. 67, 68, tabl. LXII: 4); **Łbłąg-Pole Nowomiejskie** (3 egz.), woj. warmińsko-mazurskie (Blume 1912, s. 57, 58, ryc. 66); **Gródek Ładbużny** (2 egz.), stan. 1C, woj. lubelskie, groby 30, 64 (Kokowski 1986, s. 25; 1995, s. 125, ryc. 90); **Asionowa Dolina**, woj. podlaskie, kurhan X (Jaskanis 1958, s. 154–157, ryc. 5); **Masłomęcz**, stan. 15, woj. lubelskie, grób 140 (Kokowski, Kurzątkowska 1986, s. 12); **Modła**, woj. mazowieckie, grób 65/81 (Żrzymkowski 1986, ryc. 23h); **Pierzchały**, woj. warmińsko-mazurskie, grób 15 (Bezenberger 1909b, 110; Blume 1912, s. 57, 58); **Szpondowo**, woj. mazowieckie (Rudnicki, Trzeciński 1994, s. 152, 153, bl. IV: 6); **Uśmierz**, stan. 1, woj. lubelskie (Gajewski, Gurba 1975, s. 427, ryc. 4; Bitner-Wróblewska, Wróblewski 1992).

⁷⁹ **Mirków**, woj. dolnośląskie, grób (Geschwendt 1936, s. 270, 271, ryc. 2); **Ojców**, woj. małopolskie (Mączyńska 1970, s. 202, 204, tabl. I: 22); **Olsztyn** (6 egz.), woj. śląskie (Szydlowski 1962, s. 313,

ale ich dekoracja jest znacznie uproszczona i ogranicza się do rzędów wielocentrycznych kół umieszczonych wzdłuż krawędzi przedmiotu. Wyjątkowo tym motywom towarzyszą inne, np. ornament wilczych zębów (np. Cecele, grób 502A). Niektóre z okuć pozbawione są ornamentu (np. Elbląg-Pole Nowomiejskie). Omawiane zabytki wykonywano z brązu, przy czym żaden nie był wykładany srebrną blaszką. Znany jest także egzemplarz żelazny z wielbarskiego zespołu w Pierzchałach/Pettelkau, grób 15.

Jak wspomniano wyżej, pojawienie się okuć jęczyczkowatych w kulturze wielbarskiej i kulturze przeworskiej należy wiązać z oddziaływaniami ze środowiska bałtyjskiego, co było już dyskutowane w literaturze⁸⁰. Zapewne impulsy z prężnie rozwijającego się w okresie wędrówek ludów centrum na Półwyspie Sambijskim stały się inspiracją dla wielbarskich sąsiadów z obszarów na wschód od dolnej Wisły oraz z północnego Mazowsza. Zwyczaj okuwania pasów szerokimi, płaskimi blaszkami z półkolistym zakończeniem rozszerzył się na południe, na obszar grupy masłomęckiej i kultury przeworskiej⁸¹.

SPRZĄCZKI Z METOPĄ U NASADY KOLCA

Kolejnym elementem horyzontu sambijskiego (aneks 8) są sprzączki z owalną, często pogrubioną ramą oraz metopą u nasady kolca (*Schnallen mit Metopendorn*). Metopa była zwykle zdobiona rytym ornamentem w formie leżącego krzyża. Sprzączki te zaopatrzone są w czworokątną skuwkę. Reprezentują typy H38 i H39 według klasyfikacji R. Madydy-Legutko⁸², przy czym oba typy różnią się jedynie przekrojem ramy.

Czworokątna skuwka zdobiona była ornamentem stempelkowym w formie rzędów kół, półkoli, punktów, wypełnionych trójkątów, umieszczonym wzdłuż krawędzi przedmiotu. Pośrodku umieszczano motyw stylizowanej gwiazdy. Do wyjątków należy luźno znaleziony egzemplarz z Kovrova/Dollkeim, gdzie ornament stempelkowy pokrywa zarówno skuwkę, jak i kołec sprzączki.

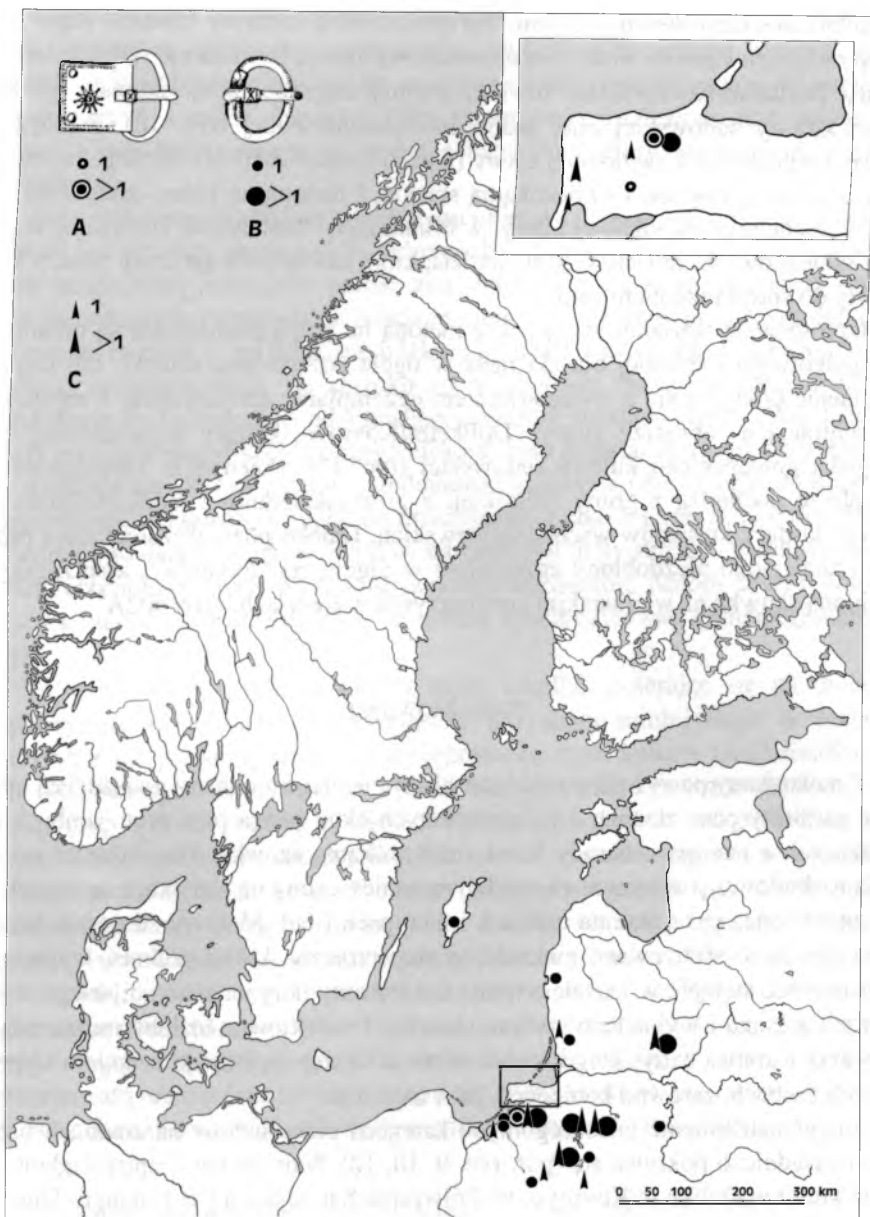
Omawiana kategoria wytworów wykonywana była z brązu, a skuwkę i metopę na kolcu wykładano srebrną blaszką. Takie znaleziska pochodzą wyłącznie z kultury Dollkeim/Kovrovo (ryc. 12). Ponadto znana jest także pewna grupa sprzączek z bo-

tabl. IV: 9; 1974, s. 143, 144, tabl. CLXXIV, f-l); **Opatów**, stan. 1, woj. śląskie (Godłowski 1964, s. 146, ryc. 2: 2); **Szczedrzyk**, woj. opolskie (Szydlowski 1974, s. 25, ryc. VIIc); **Żabieniec**, woj. śląskie (Godłowski 1969, s. 138, ryc. 3c).

⁸⁰ Bitner-Wróblewska 1989, s. 165–172.

⁸¹ Niezdobione jęczyczkowate okucia końca pasa zbliżone do typu sambijskiego znaleziono także poza obszarem kultur wielbarskiej i przeworskiej, a mianowicie w Nydam, w Danii (Bemmann, Bemmann 1998, s. 150, tabl. 10: 178) oraz w Fintfenele, w kulturze czerniachowskiej (Tejral 1987, s. 20, ryc. 5: 7).

⁸² Madyda-Legutko 1987a.

Ryc. 12. Horyzont sambijski. Występowanie sprzączek z metopą u nasady kolca. A – egzemplarze ze zdobioną skuwką, wykładane srebrną blaszką; B – egzemplarze ze skuwką niezdobioną lub bez skuwki; C – egzemplarze ze zdobioną skuwką bez srebrnej blaszki. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 12. Samland horizon. Distribution of buckles with a metope. A – specimens with decorated ferrule and silver inlay; B – specimens with undecorated ferrule or without ferrule; C – specimens with decorated ferrule without silver inlay. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

gatym ornamentem stempelkowym, ale pozbawiona srebrnej blaszki. Tego typu okazy zarejestrowano na większym obszarze, występują bowiem nie tylko na terenie kultury Dollkeim/Kovrovo, ale również kultury bogaczewskiej, skupiska gołdapskiego kultury sudowskiej oraz grupy środkowoliteńskiej (ryc. 12). Pojedyncze znalezisko pochodzi z zachodniej Litwy (Aukštkiemiai/Oberhof). Szczególną uwagę zwraca liczba sprzączek z czworokątną skuwką i metopą na kolcu odkryta na jednym z cmentarzysk środkowej Litwy, w Plinkaigalis. Zostały one znalezione w grobach szkieletowych, można więc stwierdzić, które należały do garnituru pasa, a które służyły do spięcia rzemieni ostróg.

Uproszczone warianty sprzączek z metopą na kolcu pozbawione są ornamentu stempelkowego i srebrnej blaszki bądź w ogóle pozbawione skuwki. Ich rozprzestrzenienie pokrywa się z występowaniem egzemplarzy efektownych, z największą koncentracją na obszarze kultury Dollkeim/Kovrovo, kultury bogaczewskiej oraz skupiska gołdapskiego kultury sudowskiej (ryc. 12). Pojedyncze rozproszone egzemplarze pochodzą z grupy elbląskiej, z grup zachodnio- i środkowoliteńskich, a także kultury kurhanów wschodnioliteńskich. Daleko poza obszarem ziem bałtyjskich znaleziono niezdobiony egzemplarz w Siguls, na Gotlandii⁸³, a sprzączkę ze zdobioną skuwką na wielbarskim cmentarzysku w Cecelach, grób 502A⁸⁴.

PODSUMOWANIE

Analizowany powyżej horyzont sambijski obejmuje zapinki z gwiazdzistą nóżką oraz garnitury pasa złożone z języczkowatych okuć końca pasa typu sambijskiego i sprzączek z metopą u nasady kolca i czworokątną skuwką. Wszystkie te zabytki mają rozbudowany ornament stempelkowy umieszczony na skuwkach sprzączek, na okuciach końca pasa oraz na nóżkach i metopach fibul. Motywy zdobnicze powtarzają się; są to stylizowane gwiazdy, wielocentryczne koła i półkola, wypełnione trójkąty oraz stemple w kształcie litery S. Elementy horyzontu sambijskiego wykonywano z brązu i wykładano srebrną blaszką. Te efektowne ozdoby można wiązać z wyższą warstwą bałtyjskiego społeczeństwa; występują jedynie w bogato wyposażonych grobach, zarówno kobiecych, jak i męskich.

Rozprzestrzenienie poszczególnych kategorii przedmiotów na ziemiach bałtyjskich zasadniczo pokrywa się (por. ryc. 9, 10, 12). Największe skupisko odnotowano w kulturze Dollkeim/Kovrovo, na Półwyspie Sambijskim i w Natangii. Omawiany garnitur pasa jest nawet uważany za wyznacznik etniczny stroju sambijskiego⁸⁵. Znacząca liczba omawianych przedmiotów występuje także na Mazurach, w kultu-

⁸³ Nerman 1935, s. 79, 80, 112, 113, ryc. w tekście 186.

⁸⁴ Jaskanis 1996, s. 67, 68, tabl. LXII: 3.

⁸⁵ Madyda-Legutko 1987b, s. 34.

rze bogaczewskiej oraz w rejonie Gołdapi, w kulturze sudowskiej. Spośród paradnych elementów horyzontu sambijskiego, wykładanych srebrną blaszką, jedynie zapinki z gwiazdzistą nóżką zostały znalezione poza tymi obszarami. W zachodniej Litwie tworzą wyraźne skupisko, kilka egzemplarzy znaleziono nad dolnym Niemnem, a pojedyncze okazy pochodzą z bałtyjskiej strefy kurhanowej, z Olandii i Bornholmu.

Poza efektownymi, bogato zdobionymi okazami należącymi do omawianego horyzontu jest też duża grupa ozdób, które pozbawione są srebrnej blaszki, a ich ornament stempelkowy jest bardzo uproszczony lub brak go w ogóle. Te naśladownictwa form prestiżowych występują na znacznie szerszym obszarze, przy czym dotyczy to zwłaszcza zapinek z gwiazdzistą nóżką i jęczminkowatych okuć końca pasa. Te pierwsze rozprzestrzeniły się szeroko we wschodniej strefie Bałtyku, drugie zaś znajdowane są na południe od głównego centrum występowania. Obie kategorie uległy przy tym modyfikacjom, czego efektem było powstanie wariantów lokalnych.

Analizowane powyżej grupy przedmiotów, zaliczone przeze mnie do horyzontu sambijskiego, traktowane są zgodnie przez badaczy jako wyznaczniki chronologiczne wczesnego okresu wędrówek ludów na ziemiach bałtyjskich⁸⁶. Według ostatnich ustaleń chronologicznych W. Nowakowskiego dla Sambii, ozdoby te są typowe dla fazy 5 kultury Dollkeim/Kovrovo, co można synchronizować z interregionalną fazą D⁸⁷.

Te wcześniejsze ustalenia można nieco uściślić, opierając się na diagramie współwystępowania paradnych elementów horyzontu sambijskiego w zespołach zwartych z ich głównego centrum występowania, czyli kultury Dollkeim/Kovrovo (tab. 6). Towarzyszą im przede wszystkim okazy charakterystyczne dla fazy D, jak ostrogi grup VIII–IX według K. Godłowskiego⁸⁸, stożkowate lub półkuliste umba, zapinki kuszowate typu Schönwarling/Skowarcz⁸⁹, smukłe wisiorki rurkowate, bębenkowe paciorki bursztynowe. Elementy horyzontu sambijskiego współwystępują jednak także z wytworami typowymi dla schyłku okresu późnorzymskiego, tzn. fibulami kuszowatymi z blaszkowatym zaczepem (*Armbrustfibel mit angesetzter Nadelhalter*), popielnicami wiadrołowatymi (*Eimerurnen*) i zapinkami z trapezowato rozszerzoną nóżką (*Armbrustfibeln mit sich verbreiterndem Fuß*). Szczególną pozycję chronologiczną zajmuje zespół z grobu 60 z Warnikam, w którym obok fibuli z trapezowato rozszerzoną nóżką wystąpił tak późny element, jak zapinka kuszowata z poprzeczką na końcu nóżki (*Schlusskreuzfibel*). Choć ta ostatnia kategoria jest zasad-

⁸⁶ Godłowski 1970, tabl. XII; 1974, s. 71–73, tabl. VII; Nowakowski 1996, s. 15–54.

⁸⁷ Nowakowski 1996, tabele XVIa–d.

⁸⁸ Godłowski 1974, s. 71, 72, tabl. VII.

⁸⁹ Typ Schönwarling został wydzielony przez M. Schulze-Dörlamm (1986, s. 650–652, ryc. 72–74) dla określenia zapinek kuszowatych z długą, zwężającą się nóżką, zdobioną poprzecznymi żłobkami i pełną pochewką, krótszą niż nóżka. Proponuję nieco rozszerzyć to pojęcie i terminem „typ Schönwarling/Skowarcz” określać wszystkie fibule kuszowate z długą, wąską nóżką i pełną pochewką znacznie krótszą od nóżki (por. Bitner-Wróblewska 1992a; 1992b; 2001, s. 33–41).

Tabela 6

Diagram współwystępowania zabytków w grobach z elementami horyzontu sambijskiego (elementy horyzontu sambijskiego zacienione). 1 – zapinka z zaczepem blaszkowatym; 2 – zapinka z trapezowatą rozszerzoną nóżką; 3 – zapinka kuszowata zdobiona pierścieniami; 4 – paciorek kubookteadryczny; 5 – okucie końca pasa typu sambijskiego; 6 – popielnica wiadrowata; 7 – bursztynowy paciorek bębinkowy; 8 – zapinka z gwiaździstą nóżką; 9 – umbo stożkowe/umbo półkuliste; 10 – wisiorek rurkowaty; 11 – ostroga grupy VIII/IX; 12 – sprzączka z metopą u nasady kolca i czworokątną skuwką; 13 – dzban typu Murga; 14 – zapinka typu Schönwarling/Skowarcz; 15 – zapinka z poprzeczką na końcu nóżki; 16 – naszyjnik tordowany

Table 6

Combination diagram for graves with elements of Samland horizon (Samland horizon elements shadowed). 1 – Armbrustfibel mit angesetzter Nadelhalter; 2 – trapeze-footed fibula; 3 – crossbow fibula decorated with wire; 4 – cubooktaedric bead; 5 – tongue-shaped strap end type Samland; 6 – bucket-shaped urn (Eimerurn); 7 – drum-shaped amber bead; 8 – star-footed fibula; 9 – conical shield-boss/semicircular shield-boss; 10 – pipe-like pendant; 11 – spur group VIII–IX; 12 – buckle with a metope at the spike base and rectangular ferrule; 13 – Murga jug; 14 – type Schönwarling/Skowarcz crossbow brooch; 15 – crossbow fibula with a crosspiece on the foot (Schlußkreuzfibel); 16 – twisted necklace

Grób	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Grądy K.	•				•											
Kovrovo 140			•	•	•	•	•									
Kovrovo 124				•	•	•										
Greibau 63					•	•		•	•							
Kovrovo 162				•			•	•		•						
L'jublino 41					•			•								
Greibieten S. 43					•	•		•	•		•	•				
Greibau 211											•	•				
Kovrovo 161				•	•	•	•	•		•		•				
Kovrovo 164					•			•				•				
Warnikam 15								•				•				
Warnikam 30								•		•	•	•	•			
Warnikam 31					•			•				•	•			
Kovrovo 178					•							•		•		
Kovrovo 146					•	•						•		•		
Kovrovo 163					•	•	•					•		•		
Warnikam 60		•			•							•		•	•	
Podgórze 23												•				•

niczo charakterystyczna dla późnego okresu wędrówek ludów, to egzemplarz z grobu 60 w Warnikam należy do najwcześniejszych okazów. Jego proporcje bowiem oraz obecność metopy na kabłąku są nietypowe dla fazy E. Z fazą tą należy natomiast wiązać zespół z Podgórze/Huntenberg, grób 23, gdzie obok paradnego elementu horyzontu sambijskiego znaleziono tordowany naszyjnik. Takie naszyjniki

datowane są na początek późnego okresu wędrówek ludów⁹⁰. Okazuje się zatem, że choć zasadniczo elementy horyzontu sambijskiego są charakterystyczne dla fazy D, to najwcześniejsze zespoły z tymi wytworami pojawiają się już w fazie C₃, co odpowiada fazie 4 kultury Dollkeim/Kovrovo. Natomiast najpóźniejsze pochówki datowane są na początki późnego okresu wędrówek ludów. Podobnie przeżywają się uproszczone warianty okazów należących do horyzontu sambijskiego, choć w zasadzie również stanowią wyznacznik chronologiczny wczesnego okresu wędrówek ludów. Szczególnie widoczne jest to na przykładzie prostych zapinek z gwiazdzistą nóżką⁹¹.

W ustaleniu chronologii absolutnej horyzontu sambijskiego pomocne mogą być groby 30 i 31 z Warnikam, gdzie znaleziono toczone dzbany typu Murga. Ceramika w stylu Murga, tzw. ceramika typu *foederaten*, była szeroko rozpowszechniona w południowo-wschodniej Europie, koncentrując się przede wszystkim na Morawach i południowo-wschodniej Słowacji⁹². W miejscowości Biňa na Słowacji dzban typu Murga służył jako pojemnik na solidy. Zawierał 108 monet, z których najpóźniejsza, Teodozjusza II, została wybita w 443 r.⁹³ Według J. Tejrała ceramikę typu Murga można uważać za wyznacznik jego horyzontu D₂/D₃ i datować na drugą i третią ćwierć V w.⁹⁴ Takie też daty bezwzględne można przyjąć dla rozwiniętych form horyzontu sambijskiego, jakie reprezentują zapinki z gwiazdzistą nóżką odkryte w grobach 30 i 31 w Warnikam.

SYNCHRONIZACJA CHRONOLOGII BAŁTYJSKO-SKANDYNAWSKIEJ

Wydzielenie i zdefiniowanie horyzontu Sösdala i horyzontu sambijskiego, obejmujących określone kategorie efektownych, prestiżowych wytworów bogato zdobionych stempelkami, to jedynie wstępny, choć podstawowy etap postępowania badawczego przed próbą synchronizacji chronologii bałtyjsko-skandynawskiej we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów. Analiza poszczególnych elementów obu horyzontów w ich kontekście archeologicznym pozwoliła następnie na wydzielenie, w ramach każdego z tych horyzontów, wzajemnie synchronicznych trzech faz chronologii względnej (ryc. 13).

Fazę 1 horyzontu sambijskiego reprezentują klasyczne zapinki z gwiazdzistą nóżką oraz garnitury pasa złożone ze sprzączek z metopą u nasady kolca i języczkowatych okuć końca pasa typu sambijskiego. Takie garnitury pasa są także charakterystyczne dla fazy 2, obok rozwiniętych form fibul z gwiazdzistą nóżką. Najpóźniejsze zapinki tego typu wyznaczają fazę 3 horyzontu sambijskiego.

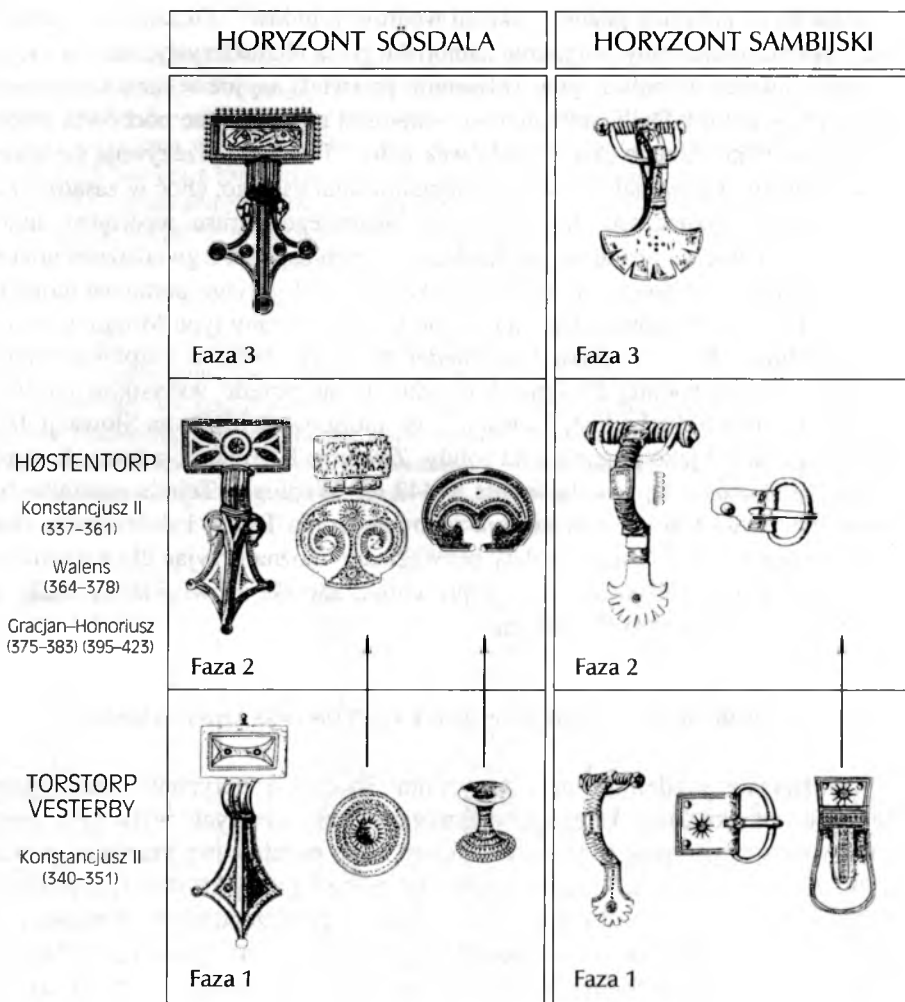
⁹⁰ Tischler, Kemke 1902, tabl. XV: 9, 10, 13.

⁹¹ Bitner-Wróblewska 1991b.

⁹² Tejral 1982, s. 156–160, ryc. 58, 59; 1986, s. 123–126, ryc. 12: 3, 6, 7; 13: 1; 14, 15; 16: 3, 4, 6–8; Pieta 1988, s. 391–394.

⁹³ Tejral 1988, s. 286.

⁹⁴ Tejral 1988, s. 273–286, 295.

Ryc. 13. Diagram korelacji horyzontów Sösdala i sambijskiego. Rys. L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Fig. 13. A correlation diagram of Sösdala and Samland horizons. By L. Kobylińska, J. Żabko-Potopowicz

Początek skandynawskiego horyzontu Sösdala określają fibule blaszane typu 2 (bez wyobrażeń główek zwierzęcych w profilu) oraz zawieszki szpulowate i zawieszki w kształcie tarczy. Te dwie ostatnie kategorie występują także w następnej fazie 2 omawianego horyzontu, kiedy to pojawiają się zapinki blaszane z główkami zwierzęcymi w profilu (typ 3) i zawieszki pelta-kształtne. Faza 3 horyzontu Sösdala

jest reprezentowana przez najpóźniejsze fibule blaszane z przedstawieniem główek zwierzęcych w profilu.

Powyższą chronologię względną powiązać można z datami absolutnymi opierając się na skandynawskich zespołach z monetami. Elementy typowe dla fazy 1 horyzontu Sösdala współwystępowały w grobie z Torstorp Vesterby z silikwą Konstancjusza II (340–351). Zabytki z fazy 2 mogą być datowane na koniec IV w. – początek wieku V zgodnie z chronologią najpóźniejszej monety ze skarbu z Høstentorp. Niestety, bałtyjskim okazom horyzontu sambijskiego nie towarzyszą monety, o ich datowaniu absolutnym można więc wnioskować jedynie pośrednio, na podstawie zespołów z ceramiką typu Murga oraz skarbu z Fromborka⁹⁵. Chronologia bezwzględna tych pierwszych została omówiona powyżej. Skarb rzemieślnika z Fromborka nie zawierał wprawdzie żadnych elementów horyzontu sambijskiego, ale znaleziono tam zapinki kuszowate z długą, wąską nóżką, typów Schönwarling/Skowarcz i Dollkeim/Kovrovo⁹⁶, które często towarzyszą interesującym nas okazom zdobionym stempelkami z fazy 2 horyzontu sambijskiego. Skarb z Fromborka datowany jest solidem Teodozjusza II, wybitym w 430 r.⁹⁷, co pozwala synchronizować tę fazę z fazą 2 skandynawskiego horyzontu Sösdala.

Zsynchronizowanie faz względnych obu horyzontów dało możliwość zbudowania skorelowanej sekwencji okazów bałtyjskich i skandynawskich, a tym samym zaproponowania porównywalnego systemu chronologii względnej dla tych obszarów (ryc. 14). Wydzieliłam sześć faz: faza 0 poprzedza pojawienie się horyzontów sambijskiego i Sösdala, fazy 1–3 odpowiadają omawianym horyzontom, fazy 4 i 5 są ich sukcesorami.

Dla fazy 0 na ziemiach bałtyjskich charakterystyczne są kuszowate zapinki z trapezowato rozszerzoną nóżką oraz najwcześniejsze fibule typów Schönwarling/Skowarcz i Dollkeim/Kovrovo. Skandynawską fazę 0 reprezentują najstarsze zapinki blaszane i egzemplarze typów Gudumholm i Nydam. Faza 1 zapoczątkowuje horyzont Sösdala i horyzont sambijski. Na ziemiach bałtyjskich pojawiają się klasyczne zapinki z gwiazdzistą nóżką oraz garnitury pasa złożone ze sprzączek z metopą u nasady kolca i języczkowatymi lub dziobowatymi okuciami końca pasa. Fibule typów Schönwarling/Skowarcz i Dollkeim/Kovrovo pozostają nadal w użyciu. Tym ozdobom i częściom stroju towarzyszą elementy uzbrojenia, jak kopulaste umba i groty włóczni zbliżone do typów XIII–XIV według P. Kaczanowskiego⁹⁸.

⁹⁵ Peiser, Kemke 1914; Godłowski 1970, s. 41, 56; 1972, s. 68; 1981, s. 108, 109.

⁹⁶ Termin „typ Dollkeim/Kovrovo” wprowadziłam dla określenia zapinek kuszowatych z długą, wąską nóżką i pełną pochewką o długości nóżki (por. Bitner-Wróblewska 1992a; 1992b; 2001, s. 41–52). Stanowią one dalszy etap rozwoju egzemplarzy z krótką pochewką typu Schönwarling/Skowarcz.

⁹⁷ We wcześniejszej literaturze data wybicia interesującej nas monety została określona na 448 r. n.e. (Peiser, Kemke 1914; Bolin 1926, s. 207; Godłowski 1972), jednak według nowszych ustaleń solid z Fromborka z inskrypcją *VOT XXX MVL T XXXX* został wybity już ok. 430 r. (Godłowski 1981, s. 86 przyp. 15, tam wcześniejsza literatura).

⁹⁸ Kaczanowski 1995.

Wśród skandynawskich okazów z fazy 1 są zapinki blaszane typu 2, zawieszki szpulowate, zawieszki w kształcie tarczy, fibule typów Schönwarling/Skowarcz i Bornholm⁹⁹, a także wariant przejściowy typu Dollkeim/Kovrovo¹⁰⁰. Faza ta jest również reprezentowana przez gotlandzkie ażurowe okucia końca pasa, zapinki z trójkątną nóżką i guzkami na główce, fibule kabłąkowe z półkolistą główką, grzebienie z dzwonowatym uchwytem oraz zapięcia mankietowe (*clasps button*) typu B1¹⁰¹.

W fazie 2 na ziemiach bałtyjskich nadal pozostają w użyciu opisane wyżej garnitury pasa oraz zapinki kuszowate typów Schönwarling/Skowarcz i Dollkeim/Kovrovo, w tym egzemplarze z ornamentem reliefowym. Ponadto występują tam rozwinięte fibule z gwiazdzistą nóżką, a wśród atrybutów wojownika pojawiają się ostrogi grup VIII i IX według K. Godłowskiego¹⁰². Z zabytkami bałtyjskimi z tej fazy współwystępują dzbany typu Murga oraz szklane puchary typu Snartemo. Te ostatnie towarzyszą także skandynawskim okazom z fazy 2. W Skandynawii fazę tę wyznaczają zapinki typu Dollkeim/Kovrovo, fibule blaszane typu 3, zawieszki pelta-kształtne, naczynia wiaderkowate (*bucket-shaped pots*) oraz zapinki krzyżowe. Wśród tych ostatnich są egzemplarze z gwiazdzistą lub łopatkowatą nóżką¹⁰³, przy czym łopatkowatą nóżkę mają także inne typowe dla tej fazy fibule, tzw. typ Horr/Kvassheim¹⁰⁴. Zawieszki w kształcie tarczy, zawieszki szpulowate i zapinki typu Bornholm nadal pozostają w użyciu. Wśród innych elementów stroju występują sprzączki z pogrubioną, owalną ramą i prostokątną skuwką. Uzbrojenie reprezentują okucia pochwy miecza typu Snartemo, umba stożkowe z krótkim kolcem, smukłe groty oszczepów i groty włóczni z zadziornami.

Fazę 3 charakteryzują na ziemiach bałtyjskich najpóźniejsze zapinki z gwiazdzistą nóżką, podczas gdy w Skandynawii występują wówczas najmłodsze egzemplarze fibul blaszanych typu 3. Pojawiają się tam także zapinki reliefowe z przedstawieniami główek zwierzęcych w profilu, szpile ptasie i wąskie okucia jęczyczkowe. W Skandynawii nadal są w użyciu krzyżowe fibule z gwiazdzistą lub łopatkowatą nóżką, zapinki typu Horr/Kvassheim oraz naczynia wiaderkowate.

⁹⁹ Termin „typ Bornholm” zaproponowałam na określenie zapinek kuszowatych z długą, wąską nóżką i pełną pochewką, znacznie krótszą od nóżki, zaopatrzonych w wydarty guzek na główce, znacznie wystający poza sprężynkę (Bitner-Wróblewska 2001, s. 52–55). Fibule takie można traktować jako wyznacznik etniczny stroju bornholmskiego w okresie wędrówek ludów (Klindt-Jensen 1957). Na ziemiach polskich znalezione zostały w grupie dębczyńskiej, grobie I z Głuszyna (Machajewski 1992b, s. 75, ryc. 5A: 1, 2; 1995, s. 203–206, ryc. 18: 1, 2).

¹⁰⁰ Wariant przejściowy ilustruje przekształcenie zapinek typu Schönwarling/Skowarcz w egzemplarze typu Dollkeim/Kovrovo; obejmuje fibule kuszowate z długą, wąską nóżką i wydłużoną pochewką, jednak nieco krótszą od nóżki (Bitner-Wróblewska 2001, s. 41–43).

¹⁰¹ Hines 1993, s. 12–34.

¹⁰² Godłowski 1970, s. 8–9.

¹⁰³ Bitner-Wróblewska 1995, ryc. 7, 9, 10.

¹⁰⁴ Termin „typ Horr/Kvassheim” wprowadziłam dla określenia zapinek z łopatkowatą nóżką i czworokątną tarczką na główce (Bitner-Wróblewska 1995, ryc. 8 b–d; 2001, s. 70–74).

Wśród bałtyjskich materiałów typowych dla fazy 4 są najpóźniejsze warianty fibul kuszowatych typu Dollkeim/Kovrovo, naszyjniki tordowane, naczynia flaszkowate, bransolety z pogrubionymi końcami i najwcześniejsze egzemplarze trójpalczastych fibul płytkowych (*Bügelfibeln mit dreilappiger Kopfplatte*). W Skandynawii z fazy 4 znane są zapinki typu Horr/Kvassheim i ich derywaty z ornamentyką wycinaną, fibule reliefowe oraz brakteaty typu D.

Fazę 5 reprezentują na ziemiach bałtyjskich najpóźniejsze warianty fibul z łopatkowatą nóżką typu IIIB, zapinki typu Daumen/Tumiany¹⁰⁵ i egzemplarze płytkowe. Garnitury pasa złożone są ze sprzączek z krzyżowym kolcem (*Kreuzdornschnalle*) i wąskich, lancetowatych okuć końca pasa (*lanzettförmige Riemenzungen*). Fazę 5 w Skandynawii wyznaczają zapinki z tarczką na kabłąku (*disc-on-bow*) oraz fibule równoramienne. Występują wówczas także najpóźniejsze egzemplarze typu Horr/Kvassheim.

Zaproponowany system chronologii względnej zsynchronizowałam następnie z periodyzacją interregionalną (por. ryc. 1, 14). Dla ziem bałtyjskich faza 0 odpowiada fazie C₃, fazy 1–3 można korelować z fazą D, faza 4 jest przejściowa pomiędzy wczesnym i późnym okresem wędrówek ludów (fazami D i E), podczas gdy faza 5 odpowiada późnemu okresowi wędrówek ludów. Materiał skandynawski został zsynchronizowany z duńskim systemem chronologicznym jako najpełniejszym i najbardziej rozbudowanym dla Skandynawii. Faza 0 może być skorelowana z fazą C₃, podczas gdy faza 1 koresponduje ze stadium przejściowym między schyłkiem okresu wpływów rzymskich (fazą C₃) a początkiem wczesnego okresu germańskiego (*Early Germanic Iron Age*). Fazy 2–4 odpowiadają wczesnemu okresowi germańskiemu, natomiast faza 5 jest synchroniczna z późnym okresem germańskim (*Late Germanic Iron Age*).

UWAGI KOŃCOWE

Morze Bałtyckie w różnych epokach, w tym także w okresie wędrówek ludów, bardziej łączyło niż dzieliło ludy zamieszkujące jego wybrzeża. Badanie tych wzajemnych kontaktów to jedno z najciekawszych problemów badawczych, wymaga jednak jak najbardziej precyzyjnego uchwycenia analizowanych zjawisk w czasie. Aby spełnić ten wymóg konieczna jest synchronizacja różnych systemów chronologicznych. Powyżej przedstawiłam propozycję takiej synchronizacji dla ziem bałtyjskich i Skandynawii, opartej na wspólnym dla tych obszarów zjawisku ornamentyki stempelkowej. Wydzielone przeze mnie horyzonty zabytków zdobionych stempelkami – horyzont Sösdala i horyzont sambijski – pozwoliły na zbudowanie porównywalnego systemu chronologii względnej dla Skandynawii i południowo-wschodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego.

¹⁰⁵ Bitner-Wróblewska 2000, s. 187–189, ryc. 4–8.

Dzięki temu znacznie bardziej dynamiczne stały się badania nad powiązaniami stylistycznymi w basenie Bałtyku, umożliwiając uchwycenie źródła inspiracji w rozprzestrzenianiu się mody na określony typ ozdób¹⁰⁶. Na przykład zapinki kuszowate typu Schönwarling/Skowarcz pojawiły się w Skandynawii pod wpływem wzorów bałtyjskich, przy czym można je tam datować znacznie wcześniej, niż dotychczas sądzono¹⁰⁷. Niekwestionowane w starszej literaturze¹⁰⁸, choć później zapomniane, wywodzenie fibul krzyżowych z tarczką na nóżce od bałtyjskich zapinek z gwiaździstą lub łopatkowatą nóżką¹⁰⁹ zyskało dodatkowy argument chronologiczny.

Uzyskane wyniki korelacji chronologii pozwalają także na dostrzeżenie nieco odmiennego rytmu przemian kulturowych po obu stronach Morza Bałtyckiego. O ile dla ziem bałtyjskich przejście pomiędzy okresem wpływów rzymskich a wczesną fazą okresu wędrówek ludów jest dobrze czytelne w materiale archeologicznym, o tyle w Skandynawii jest to słabo uchwytnie. Z kolei w materiale skandynawskim bardzo jasno rysuje się granica między wczesnym a późnym okresem germańskim, która to granica pozostaje słabo czytelna na ziemiach bałtyjskich. Datowanie końca zjawisk typowych dla okresu germańskiego (= okresu Vendel) przyjmuje się w Skandynawii zwyczajowo na rok 793¹¹⁰, podczas gdy u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku horyzont cmentarzysk i wytworów charakterystycznych dla okresu wędrówek ludów zanika w ciągu VII stulecia¹¹¹. Ten odmienny rytm przemian nie jest kwestią różnic terminologicznych czy metodycznych, lecz wynika z zupełnie innej sytuacji kulturowej po obu stronach Morza Bałtyckiego. Pojawienie się Słowian¹¹² w bezpośrednim sąsiedztwie ziem bałtyjskich zmieniło bowiem dotychczasowe powiązania dalekosieczne tych obszarów i spowodowało istotne zmiany kultury i obrzędowości Bałtów¹¹³.

ANEKS

ANEKS 1. PARADNE RZĘDY KOŃSKIE

Fulltofta, Fulltofta, Skania, Szwecja – Norberg 1931, s. 105–108, ryc. 2–3; Fabech 1991a, s. 126–128, ryc. 4.

Sösdala, Mejlby, Skania, Szwecja – LUHM 25570; Forssander 1937, ryc. 1–3; Fabech 1991a, s. 123–126, ryc. 1a–c.

Vennebo, Roasjö, Västergötland, Szwecja – Salin 1904, ryc. 362, 372; Fabech 1991a, s. 128, ryc. 5a–b.

¹⁰⁶ Por. szerzej Bitner-Wróblewska 2001.

¹⁰⁷ Nerman 1935.

¹⁰⁸ Shetelig 1906.

¹⁰⁹ Bitner-Wróblewska 1995.

¹¹⁰ Data najazdu na Lindisfarne (por. *From Viking* 1992; *Vikings* 2000).

¹¹¹ Kowalski 2000.

¹¹² Parczewski 1997.

¹¹³ Okulicz 1986; Dučić 1990.

ANEKS 2. ZAWIESZKI PELTA-KSZTAŁTNE

SZWECJA

- Finnestorp**, Larv, Västergötland – Hagberg 1957, s. 112, 113, ryc. 3.
Fulltofta, Fulltofta, Skania (2 egz.) – LUHM 14080; Norberg 1931, s. 105, ryc. 3.
Sösdala, Mejlbj, Skania – LUHM 25570; Norberg 1931, s. 107, ryc. 9; Forssander 1937, ryc. 3.
Vennebo, Roasjö, Västergötland – Salin 1904, ryc. 362.

DANIA

- Høstentorp**, Frerslev, Ringsted – Voss 1955, s. 187, 188, ryc. 6.
Nydam, Nybøl, Sønderborg – Crumlin-Pedersen 1996, s. 4, ryc.; Rieck 1996, s. 6.
Sejlfjord, Ålborg, groby DI, IZ (łącznie 4 egz.) – ÅHM 669, x 1068, x 1069, x 1284, x 1285; Nielsen 2000, s. 67, 68, 124–126.

NORWEGIA

- Birkeland**, Birkenes, Aust-Agder, grób (ca 16 egz.) – Rygh 1885, s. 6, ryc. 272; Reichstein 1975, s. 117, tabl. 14 (tam wcześniejsza literatura).
Skreros, Vegusdal, Aust-Agder, grób (ca 6 egz.) – Reichstein 1975, s. 117, tabl. 133 (tam wcześniejsza literatura).
Veien, Norderhov, Buskerud, grób (2 egz.) – Rygh 1885, s. 7, ryc. 200d; Reichstein 1975, s. 116, tabl. 121.

NIEMCY

- Bosau**, Holsten, grób – Gebers, Hinz 1977, s. 19, ryc. 5: 1–2; 6: 4, 6.

ANEKS 3. ZAPINKI BLASZANE

Zapinki blaszane – typ 2

DANIA

- Båstrup**, Øster Snede, Vejle – Åberg 1924, s. 11, 77, ryc. 29.
Enderupskov, Gram, Haderslev, grób 136 – HAM 1053 x 22106; Ethelberg 1986, s. 67, 68, ryc. 45.
Gudumholm, Romdrup, Ålborg, grób – Lund Hansen 1971, DK 40.
Hjemsted, Skærbæk, Haderslev, grób 303 (2 egz.) – HAM 1004, x 992, x 1000; Ethelberg 1986, s. 148–151.
Lime, Lime, Viborg, grób – Lund Hansen 1971, DK 41.
Nyrup, Højby, Holbæk, grób – Lund Hansen 1971, DK 42.
Sejlfjord, Ålborg, groby OO, U (łącznie 3 egz.) – ÅHM 669 x 1413, x 1099, x 2001; Nielsen 2000, s. 38, 39, 135–137.
Torstorp Vesterby, Torslunde, Smørum, København, grób – NMC 135/90; Fonnesbech-Sandberg 1990; 1993, s. 179.

NORWEGIA

- Grålum**, Tune, Østfold, grób – archiwum U. Lund Hansen*.
Håland, Lye, Jæren, Rogaland – Åberg 1924, s. 10, 76.
Kvassheim, Hå, Jæren, Rogaland – Åberg 1924, s. 10, 77.
Nikkelverket (Fossvik), Evje, Aust-Agder, grób – Reichstein 1975, s. 117, tabl. 6: 1–8.

* Chciałabym podziękować prof. Ulli Lund Hansen za możliwość skorzystania z jej archiwum.

SZWECJA

Kristianstad, Kristianstad, Skania – Åberg 1924, s. 1, 76, ryc. 27.

Torestorp, Brun, Västergötland – Åberg 1924, s. 11, 77, ryc. 30

Zapinki blaszane – typ 3

DANIA

Kvarmløse, Tølløse, Holbæk, grób (2 egz.) – Lund Hansen 1970, s. 64, 65, ryc. 1, 2, 8–13; 1971, DK 44.

Mejlby, Brorstrup, Ålborg, grób (2 egz.) – Lund Hansen 1971, DK 43.

Sejflod, Ålborg, grób DI – ÅHM 669 x 1065; Nielsen 2000, s. 67–69.

NORWEGIA

Eidsten, Brunlanes, Vestfold, grób – Åberg 1924, s. 12, 77, ryc. 33.

Roligheden, Hedrum, Vestfold, grób – Åberg 1924, s. 12, 77, ryc. 36.

SZWECJA

Bruarebacka, Öttum, Västergötland – Åberg 1924, s. 12, 77, ryc. 34.

ANEKS 4. ZAWIESZKI W KSZTAŁCIE TARCZY

NORWEGIA

Erga, Klepp, Rogaland, grób – SMÅ 1947, s. 146, 147; Magnus 1975, s. 51, ryc. 22.

Gjone, Kvelde, Hedrum, Vestfold, grób – AB 1902, s. 344, 345; Magnus 1975, s. 49, 50, ryc. 19.

Hol, Inderøya, S. Trøndelag, grób – Oldt. II 1912, s. 48–57; Magnus 1975, s. 52, 53, ryc. 24.

Hole, Grytens, Romsdalen, Møre & Romsdal, grób – archiwum U. Lund Hansen.

Horr, Hå, Rogaland – AB 1891, s. 146; Magnus 1975, s. 52, ryc. 23.

Krosshaug, Klepp, Rogaland, grób – Magnus 1975, s. 47, ryc. 17.

Mjølhus vestre, Froland, Aust-Agder, grób – UOÅ 1962, s. 229, 230; Magnus 1975, s. 50, ryc. 20.

Nordre Rostad, Rolvsøy, Tune, Østfold, grób – AB 1880, s. 186; Magnus 1975, s. 49, ryc. 18.

Skreros, Vegusdal, Aust-Agder, kurhan 2 (2 egz.) – Oldt. VI 1917, s. 152–153; Oldt. VIII 1918, s. 227–230; Magnus 1975, s. 50, 51, ryc. 21.

DANIA

Høstentorp, Frerslev, Ringsted, skarb (8 egz.) – Voss 1955, s. 189–190, ryc. 8–9.

Linderup Mark, Berglum, Hjørring – Voss 1955, s. 190 przyp. 113.

Mejlby, Års, Ålborg, grób (2 egz.) – Lund Hansen 1971, DK 43.

Melsted, Gudheim, Bornholms Øster, Bornholm, grób 8 – NMC 2947; Klindt-Jensen 1957, s. 234, nr 8.

Råbjerg, Horns, Hjørring – O. Voss 1955, s. 190 przyp. 113.

Rødbjerg/Tornbygård, Klemensker, Bornholm – BMR 1611 x 18.

Sejflod, Ålborg, groby OO, TR – ÅHM 669 x 1410, x 1459; Nielsen 2000, s. 135–137, 177–179.

ANEKS 5. ZAWIESZKI SZPULOWATE

NORWEGIA

Dyster, Ås, Akershus (2 egz.) – Lund Hansen 1971, DK 40.

- Gjerla**, Stokke, Vestfold, grób przemieszany – Lund Hansen 1971, DK 40; Straume 1987, s. 83–85, tabl. 26, 8.
- Hol**, Inderøya, S. Trøndelag, grób – Oldt. II 1912, s. 48–57; archiwum U. Lund Hansen.
- Kvassheim**, Hå, Jæren, Rogaland, kurhan 30 (3 egz.) – (według G. Lillehammer = kurhan 77); B.5297; Åberg 1956, s. 183, ryc. 196, 208; Lillehammer 1996, s. 172, tabl. 12 d.
- Langlo**, Stokke, Vestfold, kurhan 21 (3 egz.) – Rygh 1885, s. 14, ryc. 281; Åberg 1956, s. 182, 184.
- Ndr. Fevang**, Sandefjord, Vestfold – Lund Hansen 1971, DK 40.
- Sætrang**, Norderhov, Buskerud, grób (2 egz.) – Rygh 1885, s. 8, 9; Åberg 1956, s. 183, 185, ryc. 195; Slomann 1959, s. 18.
- Tokkedalen**, Mo, Bratsberg, Telemark – Lund Hansen 1971, s. DK 40.
- Tu**, Klepp, Jæren, Rogaland, grób – Åberg 1956, s. 184, przyp. 218.
- Veiberg**, Nordalen, Møre & Romsdal, grób – Åberg 1956, s. 184, przyp. 217.

DANIA

- Dania, m. n.** – Nielsen 1997, s. 32, ryc. 3: 7.
- Fannerup**, Djurs Nørre, Randers – Åberg 1956, s. 182; Nielsen 1997, s. 31.
- Gudumholm**, Fleskum, Ålborg, grób – Lund Hansen 1971, DK 40.
- Mejlby**, Års, Ålborg – Lund Hansen 1971, DK 43.
- Nydam**, Nybøl, Sønderborg – Engelhardt 1865, s. 64, tabl. V, 17; Åberg 1956, s. 182.
- Sejflod**, Ålbork, groby IM, NT – Nielsen 1997, s. 21, 31, ryc. 3: 1, 5; 2000, s. 111–114, 130, 131.
- Torstorp Vesterby**, Torslunde, Smørum, København, grób – NMC 140/90; Fonnesbech-Sandberg 1990; 1993, s. 179.
- Vrangstrup**, Houlbjerg, Viborg – Kaul 1990, s. 7–10, ryc. 2, 3.

SZWECJA

- Fullerö**, Gammla Uppsala, Uppland, grób – Arwidsson 1948, s. 41–44.
- Havor**, Hablingbo, Gotlandia, grób 165 – Nerman 1935, s. 7, ryc. 99.
- Röra sn.**, Bohuslän, grób (3 egz.) – Åberg 1956, s. 184, ryc. 197, 198.

ANEKS 6. ZAPINKI KUSZOWATE Z GWIAZDZISTĄ NÓŻKĄ

Egzemplarze brązowe wykładane srebrną blaszką

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

- b. **Grebieten**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób S. 43 – Heydeck 1888, s. 240, tabl. VIII; Åberg 1919, s. 159.
- b. **Greibau**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 210 (2 egz.) – Tischler, Kemke 1902, s. 32, tabl. IV: 8; Åberg 1919, s. 159.
- Kovrovo/Dollkeim**, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby 161, 162, 164 (łącznie 5 egz.) – Tischler, Kemke 1902, s. 24, tabl. IV: 3, 6, 7; Åberg 1919, s. 158.
- L'jublino/Serappen**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 41 – Åberg 1919, s. 160.
- Orechovo/Schuditten**, raj. Zelenogradsk, Rosja – Bezzenberger 1909a, s. 44; Åberg 1919, s. 160.
- Pionerskij-Zarečje "Gora Velikanov"/Rantau "Hünneberg"**, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 160.
- Sambia m. n.**, Rosja (2 egz.) – Åberg 1919, s. 160.
- b. **Warnikam**, raj. Bagrationovsk, Rosja, groby 15, 30, 31 – Tischler, Kemke 1902, s. 42, 43, tabl. IV: 1, 4, 5; Åberg 1919, s. 160, 161.

KULTURA BOGACZEWSKA

Gęsiki/Meisterfelde, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 59 – archiwum Muzeum W. Kętrzyńskiego, Kętrzyn.

Miętkie/Mingfen, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 273 – Åberg 1919, s. 161.

Wyszembork/Weißenburg, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, stan. 4a – niepublikowane materiały z badań W. Nowakowskiego i P. Szymańskiego, IAUW.

GRUPA ZACHODNIOLITEWSKA

Aukštkiemiai/Oberhof, raj. Klaipėda, Litwa, groby 132, 399, 400 – Åberg 1919, s. 162, ryc. 19.

Ģeistauti, raj. Liepāja, Łotwa, grób 2 – Latvijas PSR ... 1974, s. 146, tabl. 40: 16–27.

Papartčiai, raj. Skuodas, Litwa – informacja ustna V. Šimėnasa, Uniwersytet Wileński.

Rudaičiai, raj. Kretinga, Litwa, stan. I, groby 5, 18, 20, znal. luźne – VDKM inw. 1699: 13–35, 80–86, 87–92, inw. 1701: 12; Michelbertas 1968, s. 89, 96–98, 102, ryc. 4; 5: 1; 8: 3.

Šernai/Schernien, raj. Klaipėda, Litwa – Åberg 1919, s. 162.

Tūbaušiai, raj. Kretinga, Litwa, grób 53 – VDKM inw. 1578: 80; Rimantienė 1968, s. 193, ryc. 12: 7–9.

GRUPA DOLNONIEMIENSKA

b. **Bendiglauken**, raj. Neman, Litwa (2 egz.) – Åberg 1919, s. 161, ryc. 20.

Rambynas/Rombinus, raj. Šilutė, Litwa – Åberg 1919, s. 162.

Vidgiriai, raj. Šilutė, Litwa, grób 7 – Volkaitė-Kulikauskienė, Jankauskas 1992, s. 143–144, ryc. 10.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE GOŁDAPSKIE

Boćwinka/Alt-Bodschwingken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – Stadie 1919a, s. 440; Åberg 1919, s. 161.

Grunajki/Gruneyken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – Virchov 1871, s. 9–11; Åberg 1919, s. 161.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE SUWALSKIE

Netta, woj. podlaskie, Polska, stan. I, grób 106B – PMA/IV/364; Bitner-Wróblewska 1991b, s. 82, tabl. III: 8.

GRUPA CMENTARZYSK PŁASKICH ŻMUDZI

Sauginiai, raj. Šiauliai, Litwa, grób 24 – Merkevičius 1974, s. 62, ryc. 9: 1; 1984, s. 49, 50, 55, 60, ryc. 11.

SKANDYNAWIA

Agerbygård/Bakkegård, Østerlars, Bornholm, Dania – BMR 1523x9; Bitner-Wróblewska 1994, s. 89–90, ryc. 1.

Lenstad, Torslunda, Olandia, Szwecja – SHM 5869; Åberg 1919, s. 42; Bitner-Wróblewska 1996, s. 76, ryc. 3.

Lundegård, Köping, Olandia, Szwecja – SHM 7677; Åberg 1919, s. 42; Bitner-Wróblewska 1996, s. 76–77, ryc. 4.

Olandia, m. n., Szwecja – SHM 9925:6; Åberg 1923, s. 126, 127 przyp. 1; Bitner-Wróblewska 1996, s. 77, ryc. 5.

Övre Åleback, Gårdby, Olandia, Szwecja – KLM 2165; Åberg 1919, s. 42; Bitner-Wróblewska 1996, s. 77, ryc. 6.

KULTURA CMENTARZYSK TYPU TARAND (ZIEMIE FIŃSKIE)

Pikkjärve/Langensee, raj. Põlva, Estonia – KAR 1896, s. 33, tabl. 5: 14.

Notsjö, Urjala, Häme, Finlandia (2 egz.) – Hackman 1905, s. 71, 72, tabl. 3: 5; Kivikoski 1947, ryc. 204.

KULTURA WIELBARSKA

Pruszcz Gdański/Praust, woj. pomorskie, Polska, stan. 5, grób 1 – Glombowski 1926, s. 22, 23; La Baume 1934, s. 154, 155, tabl. 75; Abramowicz 1959, tabl. 16.

Egzemplarze brązowe bez srebrnej blaszki

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

Berezovka/Groß Sausgarten, raj. Bagrationovsk, Rosja, grób 14 – Stadie 1919c, s. 445.

Černiachovsk/Insterburg, raj. loco, Rosja, grób 7 – Grunert 1937, s. 57, ryc. 86.

b. **Greibieten**, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby N. 6, N. 95, N. 104 (2 egz.), N. 112, N. 151, S. 33 – Bujack 1888, s. 202, 214–217, 221; Heydeck 1888, s. 239.

b. **Greibau**, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby 63, 216, 219 – Tischler, Kemke 1902, s. 29, 32, tabl. IV: 2; Åberg 1919, s. 159.

Iskovo/Ringels, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 5 – Peiser 1909, s. 317; Åberg 1919, s. 160.

Kovrovo/Dollkeim, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 158.

L'jublino/Serappen, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 13 – Tischler, Kemke 1902, s. 36; Åberg 1919, s. 160.

Mochovoje/Kaup-Wiskiauten, raj. Zelenogradsk, Rosja – archiwum F. Jakobsona^{*}; Åberg 1919, s. 159.

Nalikajmy/Liekeim, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – Åberg 1919, s. 161.

Ochotnoje/Bieskobnicken, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 158.

Ozerovo/Transsau, raj. Zelenogradsk, Rosja (2 egz.) – Åberg 1919, s. 160.

Parkoszewo/Perkau, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 78 – archiwum F. Jakobsona; Åberg 1919, s. 161.

Pereslavskeje/Drugehnen, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 159.

Povarovka/Kirpehnen, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 159.

Putilovo/Corjeiten, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 27 – archiwum F. Jakobsona; Åberg 1919, s. 158.

b. **Tenkieten**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 28, 65, znal. luźne (2 egz.) – Åberg 1919, s. 160.

Tiul'enino/Viehof, raj. Polessk, Rosja – archiwum F. Jakobsona.

b. **Warnikam**, raj. Bagrationovsk, Rosja, groby 49, 84 – Tischler, Kemke 1902, s. 44, tabl. V: 18; Åberg 1919, s. 161.

GRUPA ZACHODNIOLITEWSKA

Aukštkiemiai/Oberhof, raj. Klaipėda, Litwa – Åberg 1919, s. 162.

Lazdininkai, raj. Kretinga, Litwa (2 egz.) – VDKM inw. 1774: 78, 79; Butenienė 1968, s. 151.

Nikėlai, raj. Šilutė, Litwa – LAA 1978, s. 43.

Ošenieki, raj. Liepāja, Łotwa – Vasks, Virse 1990, s. 172, ryc. 30: 4.

* Archiwum Feliksa Jakobsona znajduje się w Muzeum Historii Łotwy w Rydze (Bitner-Wróblewska 1999). Dziękuję drowi hab. A. Radinsowi i mgrowi J. Ciglisowi za udostępnienie tych materiałów.

Rudaičiai, raj. Kretinga, Litwa, stan. I, grób 10 – VDKM inw. 1699: 41–49; Michelbertas 1968, s. 99, ryc. 8: 2.

Stragnai, raj. Klaipėda, Litwa – LNM AR 38: 1358; LAA 1978: 43.

Šernai/Schernien, raj. Klaipėda, Litwa, grób 102 – Bezzenberger 1892, s. 164, ryc. 16; Åberg 1919, s. 162.

Užpelkiai, raj. Kretinga, Litwa, skarb – VDKM inw. 662: 4; Puzinas 1938, s. 261, tabl. XXXVIII, ryc. 64: 1.

GRUPA DOLNONIEMIEŃSKA

b. **Bendiglauken**, raj. Neman, Rosja – Åberg 1919, s. 161.

Lumpėnai/Lumpönen, raj. Šilutė, Litwa – Bezzenberger 1909c, s. 147; LAA 1978, s. 43.

Pakalniškiai, raj. Šakiai, Litwa (2 egz.) – VDKM inw. 830: 1, 2; LAA 1978, s. 43.

b. **Paskalwen**, raj. Neman, Rosja – Åberg 1919, s. 161.

Rževskoje/Linkuhnen, raj. Slavsk, Rosja, grób 267 (2 egz.) – Waetzoldt 1939, s. 116, 119, ryc. 1.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE GOŁDAPSKIE

Grodzisko/Grodzysko, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – Grenz 1961, s. 65.

Grunajki/Gruneyken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób V, popielnica II; znal. luźne (łącznie 3 egz.) – Tischler 1879, s. 202–204, 254 nr 33–37, tabl. IX, 12 (=III,12), XI, 5 (=V,5); Åberg 1919, s. 161, ryc. 18.

Kamienna Struga/Steinbach, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – archiwum F. Jakobsona.

Sławosze/Henriettenfeld, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – Åberg 1919, s. 161.

GRUPA ŚRODKOWOLITEWSKA

Veršvai-Kaunas, raj. loco, Litwa, grób 100 – VDKM inw. 1590: 535–541.

GRUPA CMĘTARZYSK PŁASKICH ŻMUDZI

Maudžiorai, raj. Kelmė, Litwa – LAA 1978, s. 43; Valatka 1984, s. 20, ryc. 14:7.

Stirbaičiai, raj. Tauragė, Litwa – LAA 1978, s. 43.

Żmudź. m.n., Litwa – Nakaitė 1964, s. 67 przyp.; LAA 1978, s. 43.

GRUPA CMĘTARZYSK PŁASKICH ZEMGALII

Kokumuiža, raj. Dobeles, Łotwa, depozyt I – Urtans 1977, s. 138–142, ryc. 29 (tam wcześniejsza literatura).

Plavniekkalns, raj. Rīga, Łotwa, grób 26, znal. luźne (2 egz.) – Balodis, Šnore 1937, tabl. XXV: 2; Bitner-Wróblewska 1991b, s. 83, tabl. V: 11 (tam wcześniejsza literatura).

KULTURA CMĘTARZÓW WSCHODNIOLITEWSKICH

Eikotiškis, raj. Zarasai, Litwa – VDKM inw. 661: 9; Puzinas 1938, s. 261, tabl. XXXVIII, ryc. 64: 2.

SKANDYNAWIA

Algustrum, Algustrum, Olandia, Szwecja – Hackman 1905, s. 161 przyp. 2; Åberg 1919, s. 42, ryc. 37.

Gotlandia. m. n., Szwecja – Statens ... 1908, s. 230, 231, ryc. 75; Åberg 1919, s. 32, 42, ryc. 21.

Gårdby sn., Olandia, Szwecja – Åberg 1919, s. 42.

KULTURA CMĘTARZYSK TYPU TARAND (ZIEMIE FIŃSKIE)

Antiala, Tyrväntö, Häme, Finlandia, (2 egz.) – Moora 1938, s. 152 przyp. 1; af Hållström 1945, s. 37, przyp. 1.

- Hiidennokka**, Vesilahti, Satakunta, Finlandia – af Hällström 1945, s. 37, przyp. 1.
- Hönsåkerskullen**, Karis, Uusimaa, Finlandia, grób (3 egz.) – af Hällström 1945, s. 36, 37, ryc. 10.
- Isokylä**, Uskela, Varsinais-Suomi, Finlandia (4 egz.) – Moora 1938, s. 152, przyp. 1.
- Jäbara**, raj. Kohtla-Järve, Estonia – Schmiedehelm 1955, s. 88, 89, ryc. 20: 8.
- Karhimieni**, Huittinen, Satakunta, Finlandia – Moora 1938, s. 152, przyp. 1; Kivikoski 1947, s. 32, ryc. 203.
- Ketohaka**, Uskela, Varsinais-Suomi, Finlandia – af Hällström 1945, s. 37, przyp. 1.
- Ketomäki**, Uskela, Varsinais-Suomi, Finlandia – Hackman 1911, s. 50, 51; Schauman-Lönnquist 1988, s. 54–56, ryc. 58.
- Kirimäe**, raj. Haapsalu, Estonia, grób (3 egz.) – Schmiedehelm 1926, s. 5, 14–18, ryc. 1, 2.
- Kirjakka**, Lempaälä, Satakunta, Finlandia, kurhan – Mäkelä 1954, s. 28, 29, ryc. 4.
- Kirstinmäki**, Lillkyro, Etelä Pohjanmaa, Finlandia – Hackman 1905, s. 82–84, 159, tabl. 4: 1; Åberg 1919, ryc. 36.
- Laakt/Lagedi**, raj. Rakvere, Estonia, tarand XV – Spreckelsen 1927, s. 54, tabl. I: 14.
- Mäkihaka**, Lillkyro, Etelä Pohjanmaa, Finlandia – af Hällström 1945, s. 37, przyp. 1.
- b. **Nüggen**, raj. Tartu, Estonia – Hackman 1905, s. 162, ryc. 123.
- Ojaveski**, raj. Tallin, Estonia – Friedenthal 1935, s. 1–44, ryc. 13: 6.
- Paali**, raj. Tartu, Estonia, skarb I – Schmiedehelm 1934, s. 213, 220, 221, ryc. 2: 3.
- Pada**, raj. Kohtla-Järve, Estonia – Schmiedehelm 1955, s. 124, ryc. 30: 4.
- Palomäki**, Uskela, Varsinais-Suomi, Finlandia (2 egz.) – Hackman 1914, s. 151, 152, ryc. 55a; af Hällström 1945, s. 37 przyp. 1; Schauman-Lönnquist 1988, s. 8–65, ryc. 61.
- Piisi**, raj. Kohtla-Järve, Estonia, skarb – Moora 1933, s. 283–303, ryc. 5, 6.
- Ravatulla**, Kaarina, Varsinais-Suomi, Finlandia – Kivikoski 1945, s. 141, ryc. 3: 1.
- Reinapi**, raj. Rakvere, Estonia – Moora 1926, s. 187–200, tabl. 148: 6.
- Reinas** (Daigone), Tukums, Łotwa – Moora 1938, s. 151, tabl. IX: 9.
- Tyrma**, raj. Rakvere, Estonia – Schmiedehelm 1955, s. 148, ryc. 37: 6.
- Unipiha/Unnipicht**, raj. Tartu, Estonia – KAR 1896, s. 33, 34, tabl. 5: 11.
- Vanutehtaanmäki**, Uskela, Varsinais-Suomi, Finlandia (2 egz.) – Hackman 1918, s. 39–41; Schauman-Lönnquist 1988, s. 26–29, ryc. 24.
- Viasgränden**, Malaks, Etelä Pohjanmaa, Finlandia – Hackman 1905, s. 73, 74, tabl. 3: 6.
- Virunuka**, raj. Võru, Estonia – Laul 1965, s. 329, ryc. 6: 4.

KULTURA DŁUGICH KURHANÓW (ZIEMIE SŁOWIAŃSKIE)

- Psków**, raj. loco, Rosja (2 egz.) – Urtans 1968, s. 79, ryc. 18: 3; Aleksandrov 1995, s. 160, ryc. 1: 1.

Egzemplarze żelazne

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

- b. **Eisliethen**, raj. Zelenogradsk, Rosja (2 egz.) – Åberg 1919, s. 159.
- Gurjevsk/Traussitten**, raj. loco, Rosja – Åberg 1919, s. 160.
- Parkoszewo/Perkau**, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – Åberg 1919, s. 161.
- Pionerskij-Zarečje „Gora Velikanov”/Rantau „Hünneberg”**, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 160; Grunert 1944, s. 24, ryc. 10.
- b. **Tenkieten**, raj. Zelenogradsk, Rosja – archiwum F. Jakobsona.
- Uzornoje/Jäcknitz**, raj. Bagrationovsk, Rosja, grób b – MWM inw. MMA 171, kat. 693–695/72; Bezzenberger 1900, s. 127, 128, ryc. 43.

KULTURA BOGACZEWSKA

Gąsior/Gonschor-Jaskovska See, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 389 – archiwum F. Jakobsona; Schmiedehelm 1990, s. 83, tabl. X: 4

KULTURA CMENTARZYSK TYPU TARAND (ZIEMIE FIŃSKIE)

Kirjakka, Lempäälä, Satakunta, Finlandia, kurhan – Mäkelä 1954, s. 28, 29, ryc. 4.

ANEKS 7. OKUCIA KOŃCA PASA TYPU SAMBIJSKIEGO

Egzemplarze srebrne lub wykładane srebrną blaszką

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

- b. **Greibau**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 63 (2 egz.) – Tischler, Kemke 1902, s. 29, tabl. XI: 11, 17.
Kovrovo/Dollkeim, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby 124, 140, 146, 161, 163, 164 – Tischler, Kemke 1902, s. 22–25; tabl. XI: 2, 10, 14, 16, 19, 20.
L'jublino/Serappen, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 41 – Åberg 1919, s. 160.
Pereslavske/Drugehnen, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 159.
b. **Warnikam**, raj. Bagrationovsk, Rosja, groby 31, 60 (łącznie 3 egz.) – Tischler, Kemke 1902, s. 43, 44, tabl. XI: 5, 9.
Zajcevo/Trenttiten, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 4 – Peiser 1919b, s. 332.

KULTURA BOGACZEWSKA

Miętkie/Mingfen, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 39 – archiwum F. Jakobsona.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE GOŁDAPSKIE

Boćwinka/Alt Bodschingken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, kurhan X grób 2A, kurhan XV grób 9a – Stadie 1919a, s. 429, 434.

KULTURA KURHANÓW WSCHODNIOLITEWSKICH

Krikštonis, raj. Lazdiniai, Litwa, grób 1 – Kulikauskas 1959, s. 74–77, ryc. 4: 6.

Egzemplarze brązowe

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

- b. **Cojehnen**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 18 – Åberg 1919, s. 158.
b. **Eisliethen**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 212 – Jentzsch 1896, s. 122, tabl. IV: 50.
b. **Grebieten**, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby 43, 82, znal. luźne – Heydeck 1888, s. 240, tabl. VIII, IX; Åberg 1919, s. 159.
b. **Greibau**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 272 – Åberg 1919, s. 159.
Gur'evsk/Traussitten, raj. loco, Rosja, grób 2 – Åberg 1919, s. 160.
Kovrovo/Dollkeim, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 108 – Tischler 1880, s. 418, ryc. 16; Kemke 1901, s. 91, 92.
b. **Löbertshof**, raj. Polessk, Rosja – Åberg 1919, s. 160.
Ozerovo/Transau, raj. Zelenogradsk, Rosja (2 egz.) – Åberg 1919, s. 160.
Pionierskij/Rantau, raj. Zelenogradsk, Rosja – Åberg 1919, s. 160.
b. **Rosenau**, raj. Gur'evsk, Rosja – Berendt 1873, tabl. VIII.
b. **Warnikam**, raj. Bagrationovsk, Rosja, grób 25 – Tischler, Kemke 1902, s. 43.

KULTURA BOGACZEWSKA

Grądy Krukłaneckie/Grunden, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 65 – Åberg 1919, s. 34, ryc. 23.

Miętkie/Mingfen, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 103, znal. luźne – archiwum F. Jakobsona; Åberg 1919, s. 161.

Spychówko/Klein Puppen, woj. warmińsko-mazurskie, Polska (2 egz.) – MVF Ia. 851; Nowakowski 1998, s. 24, 25, 115, tabl. 13: 230, 231.

Sterławki Mate/Klein Stürlack, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 78 – archiwum Vaterländische Gedankhalle; Karczewska 1999, s. 242, tabl. XV: 1.

Wyszembork/Weissenburg, woj. warmińsko-mazurskie, Polska – niepublikowane materiały z badań J. Okulicza i W. Nowakowskiego, IAUW.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE GOŁDAPSKIE

Boćwinka/Alt Bodschiwingken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, kurhan II grób 2, kurhan XV grób 2A – Stadie 1919a, s. 423, 429.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE SUWAŃSKIE

Netta, woj. podlaskie, Polska, grób 42B – Kaczyński 1966, s. 90, 91, tabl. 1.

KULTURA KURHANÓW WSCHODNIOLITEWSKICH

Rudamina, raj. Lazdiniai, Litwa – Antoniewicz 1920, s. 141, 142, tabl. 6: 7.

ANEKS 8. SPRZĄCZKI Z METOPĄ

Egzemplarze brązowe ze zdobioną skuwką, wykładane srebrną blaszką

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

Kovrovo/Dollkeim, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby 163, 178, znal. luźne – Tischler, Kemke 1902, s. 24, 25, tabl. XI: 1, 6, 12.

b. **Greibau**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 211 – Tischler, Kemke 1902, s. 32, tabl. XI: 3.

Podgórze/Huntenberg, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 23 – Peiser 1919a, s. 342.

b. **Warnikam**, raj. Bagrationovsk, Rosja, groby 30, 60 – Tischler, Kemke 1902, s. 43, 44, tabl. XI: 7, 8.

Egzemplarze brązowe ze zdobioną skuwką, bez srebrnej blaszki

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

b. **Eisliethen**, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 186 – Jentsch 1896, s. 121, tabl. IV: 54.

b. **Grebiten**, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby S.43 (2 egz.), S.82, S.94, N.95, N.104, S.113 (łącznie 7 egz.) – Bujack 1888, s. 214–216; Heydeck 1888, s. 240, tabl. VIII, IX; Åberg 1919, s. 159.

Kovrovo/Dollkeim, raj. Zelenogradsk, Rosja, grób 108 – Tischler 1880, s. 418, ryc. 16; Kemke 1901, s. 91–92.

Letnoje/Tenkieten, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby 28, 65 – Åberg 1919, s. 160.

b. **Warnikam**, raj. Bagrationovsk, Rosja, groby 1, 25, 71 – Tischler, Kemke 1902, s. 41–43; Åberg 1919, s. 106, 107, 165, ryc. 154.

KULTURA BOGACZEWSKA

Miętkie/Mingfen, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób 66 – Åberg 1919, s. 166.

Szczytno/Ortelsburg, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, grób d (?) – Kleemann 1956, s. 72, 73, tabl. X, 28.

Wyszembork/Weißenberg, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, obiekty 189b, 233, 6 znal. luźne (łącznie 8 egz.) – niepublikowane materiały z badań W. Nowakowskiego i P. Szymańskiego, IAUW.

GRUPA ZACHODNIOLITEWSKA

Aukštkiemiai/Oberhof, raj. Klaipėda, Litwa, grób 132 – Åberg 1919, s. 162, ryc. 153.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE GOŁDAPSKIE

Boćwinka/Alt Bodschingken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, kurhan II grób 2, kurhan V grób 2, kurhan X grób 2A, kurhan XV grób 9a (2 egz.), kurhan XVIII grób 2 (łącznie 6 egz.) – Stadie 1919b, s. 423, 429, 434, 439, ryc. 190.

Grunajki/Gruneyken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, kurhan XI grób 1, znal. luźne – Tischler 1879, s. 229, tabl. IV: 1, 4; Åberg 1919, s. 165.

GRUPA ŚRODKOWOLITEWSKA

Plinkaigalis, raj. Kėdainiai, Litwa, groby 45 (2 egz.), 50, 54 (2 egz.), 65 (2 egz.), 152 (3 egz.), 332 (łącznie 11 egz.) – Kazakevičius 1993, s. 143, 144, 146, 152, 166, ryc. 130: 8, 10; 136: 7; 137: 13; 193: 2–3, 13; 201: 14; 207: 9.

Egzemplarze brązowe ze skuwką niezdobioną lub bez skuwki

KULTURA DOLLKEIM/KOVROVO

Kovrovo/Dollkeim, raj. Zelenogradsk, Rosja, groby 161, 164 – Tischler, Kemke 1902, s. 24, tabl. XI: 15, 18.

Podgórze/Huntenberg, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, groby 5, 24 – Peiser 1919a, s. 338, 343.

b. **Warnikam**, raj. Bagrationovsk, Rosja, groby 15, 31, 60, 67 – Tischler, Kemke 1902, s. 42, 44 tabl. XI: 4; Åberg 1919, s. 161, 165.

KULTURA BOGACZEWSKA

Paprotki Kolonia/Paprotken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, obiekt 1006 – niepublikowane materiały z badań autorki oraz M. Karczewskiej i M. Karczewskiego.

Wyszembork/Weißenburg, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, obiekt 222, znal. luźne – niepublikowane materiały z badań W. Nowakowskiego i P. Szymańskiego, IAUW.

GRUPA ZACHODNIOLITEWSKA

Šernai/Schernnen, raj. Klaipėda, Litwa, grób 88 – Bezzenberger 1892, s. 162, ryc. 103.

Kapsēda, raj. Liepāja, Łotwa – Moora 1929, s. 60, tabl. XXX: 11.

KULTURA SUDOWSKA, SKUPIENIE GOŁDAPSKIE

Boćwinka/Alt Bodschingken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, kurhan II grób 2, kurhan V grób 2, kurhan XV grób 9a (2 egz.), kurhan XVIII grób 1 (łącznie 5 egz.) – Stadie 1919a, s. 423, 426, 434, 438.

Grunajki/Gruneyken, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, kurhan B grób 2, znal. luźne – Tischler 1879, s. 229, tabl. IV: 2; Stadie 1919b, 410.

GRUPA ELBLĄSKA

Młoteczno/Hammersdorf, woj. warmińsko-mazurskie, Polska, obiekt 46 – Ziemlińska-Odojowa
1991, s. 105, ryc. 6.

GRUPA ŚRODKOWOLITEWSKA

Plinkaigalis, raj. Kėdainiai, Litwa, groby 45, 88, 327, 332 – Kazakevičius 1993, s. 143, 147, 166,
ryc. 121: 5; 130: 7; 193: 9; 207: 9.

KULTURA KURHANÓW WSCHODNIOLITEWSKICH

Krikštonis, raj. Lazdiniai, Litwa, grób 1 – Kulikauskas 1959, s. 74–77, ryc. 4: 5.

BIBLIOGRAFIA

Wykaz skrótów

Czasopisma

- Aarbøger – Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, København.
AB – Aarberetning for foreningen til norske fortidminnesmerkers bevaring, Oslo
Oldt. – Oldtiden Tidsskrift for norsk forhistorie, Oslo-Stavanger.
Prussia – Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, Königsberg i. Pr.
SMÅ – Stavanger Museums Årshefte, tilvekster, Stavanger.
SPOG – Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zur Königsberg, Königsberg i. Pr.
UOÅ – Universitetets Oldsaksamling Årbok. Tilvekst, Oslo.

Muzea

- BMR – Bornholms Museum, Rønne
HAM – Hargeslev Museum
KLM – Kalmar Läns Museum
LUHM – Lunds Universitets Historiska Museum
MWM – Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn
NMC – Nationalmuseet, København
PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa
SHM – Statens Historiska Museum, Stockholm
VDKM – Vytauto Didžiojo karo muzėjus, Kaunas
ÅHM – Aalborg Historiske Museum

Literatura

Åberg N.

- 1919 *Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit*, Uppsala.
1923 *Kalmar läns historia*, Uppsala.
1924 *Folkvandrinstitidens kronologi*, Stockholm.

- 1936 *Till belysande det gotiska kulturislag et i Mellaneuropa och Skandinavien*, „Fornvännen”, vol. 31, s. 264–277.
- 1956 *Den historiska relationen mellan senromersk tid och nordisk folkvandringstid*, Stockholm.
- Abramowicz A.
- 1959 *Pruszcz Gdański, distr. de Gdańsk, (w:) Inventaria Archaeologica Pologne II. Période des migration des peuples*, Pl. 16.
- Aleksandrov A.
- 1995 *Kul'tovyje kamni pskovskoj zemli v baltijskom kontekste, (w:) Senovės baltų kultūra. Dan-gaus ir žemės simboliai*, Vilnius, s. 158–178.
- Almgren O., Nerman B.
- 1923 *Die ältere Eisenzeit Gotlands*, Stockholm.
- Antoniewicz W.
- 1920 *Wykopalka z kurhanu późno-rzymskiego we wsi Urdomin, w pow. kalwaryjskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. I, z. 3–4, s. 141, 142.
- Arwidsson G.
- 1948 *Välsgräde – Fullerö*, „Tor”, s. 34–48.
- Bakka E.
- 1973 *Goldbrakteaten in norwegischen Grabfunden. Datierungsfragen*, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 7, s. 53–87.
- 1977 *Stufengliederung der nordischen Völkerwanderungszeit und Anknüpfungen an die kontinentale Chronologie, (w:) Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit, Antiquitas, Reihe 3/20*, Bonn, s. 57–60.
- Balodis F., Šnore R.
- 1937 *Latviešu kultura senatne*, Riga.
- Bemmann G., Bemmann J.
- 1998 *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam – I und Nydam – II*, Bd. 1–2, Neumünster.
- Bemmann J.
- 1993 *Die Nydamfibeln. Eine Fibelform der Stufe C3?*, „Germania”, Bd. 71, s. 139–182.
- Bemmann J., Hahne G.
- 1994 *Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studien zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Bd. 75, s. 283–640.
- Berendt G.
- 1873 *Zwei Gräberfelder in Natangen*, Königsberg.
- Bezenberger A.
- 1892 *Das Gräberfeld bei Schernen*, „Prussia”, Bd. 17, s. 141–168.
- 1900 *Gräberfeld bei Greyszönen, Kr. Tilsit*, „Prussia”, Bd. 21, s. 135–152.
- 1909a *Gräberfeld verschiedenen Perioden bei Schuditten, Kr. Fischhausen*, „Prussia”, Bd. 22, s. 44–63.
- 1909b *Gräberfeld bei Pettelkau, Kr. Braunsberg*, „Prussia”, Bd. 22 (1900–1904), s. 104–130.
- 1909c *Gräberfeld von Lumpönen, Kr. Tilsit*, „Prussia”, Bd. 22 (1900–1904), s. 130–147.
- Bitner-Wróblewska A.
- 1989 *Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej* [Zus. Baltische Elemente in der Wielbark-Kultur], (w:) *Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim* (red. J. Gurba, A. Kokowski), t. II, Lublin, s. 161–177.
- 1991a *Between Scania and Samland. From Studies of Stylistic Links in the Baltic Basin during the Early Migration Period*, „Fornvännen”, Bd. 86, s. 225–241.

- 1991b *Zapinki z gwiazdzistą i łopatkowatą nóżką z południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku* [Sum. Brooches with a Star-like and Spade-like Foot from the South-East of the Baltic], „Wiadomości Archeologiczne”, t. LI, z. 1, s. 49–90.
- 1992a *Cross-bow brooches from the eastern Baltic basin in the Early Migration Period. The import of ideas or objects?*, (w:) *Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th–12th centuries)* (red. B. Hårdh, B. Wyszomirska-Werbart), Lund, s. 27–36.
- 1992b *The Southern Baltic Zone and Scandinavia in the Early Migration Period*, *Barbaricum*, t. 2, *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i dorzecza Wisły*, Warszawa, s. 245–277.
- 1994 *Et baltisk smykke. Forbindelser mellem Bornholm og Baltikum i Folkevandringstid*, „Fra Bornholms Museum 1991–1993”, s. 89–96.
- 1995 *Long Distance – Close Connections. Norway and the Balt lands during Migration Period*, „Universitetets Oldsaksamling Årbok 1993/1994”, s. 171–189.
- 1996 *Unpublished star-footed brooches from Scandinavia. Some remarks on Balt-Skandinavian links during Migration Period*, *Studia Gothica I, In memoriam Ryszard Wołagiewicz* (red. A. Kokowski), Lublin, s. 73–83.
- 1999 *Archiwum Feliksa Jakobsona w Rydze – nieoczekiwana szansa dla archeologii bałtyjskiej*, (w:) *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne, Ostróda 15–17 X 1998* (red. M.J. Hoffmann, J. Sobieraj), Olsztyn, s. 203–212.
- 2000 *Between Curonia and Bavaria. Animal-head Brooches resulting from Long-Distance Connections During Migration Period*, *Archaeologia Baltica*, t. 4, Vilnius, s. 181–197.
- 2001 *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*, Warszawa.
- Bitner-Wróblewska A., Wróblewski W.
- 1992 *Próba nowego spojrzenia na chronologię i proveniencję okucia końca pasa z Uśmierza, woj. zamojskie* [Summary], „Wiadomości Archeologiczne”, t. LII, z. 1 (1991–1992), s. 61–65.
- Blume E.
- 1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, Bd. I, *Mannus-Bibliothek* Bd. 8, Würzburg.
- Bolin S.
- 1926 *Die Funde römischer und byzantinischer Münzen in Ostpreußen*, „Prussia”, Bd. 26, s. 203–240.
- Breitenstein N.
- 1946 *De romerske møntfund fra den sjællandske øgruppe*, „Nordisk Numismatisk Årsskrift”, s. 1–34.
- Bujack G.
- 1888 *Das Gräberfeld zu Grebieten (nördliche Hälfte)*, „Prussia”, Bd. 13, s. 174–181, 202–227.
- Bursche A.
- 1993 *Roman coins in Scandinavia – a continental perspective*, (w:) *19. Nordiske Arkæolog Kongres, Vejle 12.–19. September 1993*, Vejle.
- Butenienė E.
- 1968 *Lazdininkų kapinynas*, (w:) *Lietuvos Archeologiniai Paminklai*, Vilnius, s. 143–161.
- Crumlin-Pedersen O.
- 1996 *A busy summer*, „Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark”, vol. 7, s. 3, 4.
- Dučić L.V.
- 1990 *Kurgany belorussko-litovsko-latyškogo pograničja*, (w:) *Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duchovoj kul'tury. Pogrebal'nyj obrjad*, Moskva, s. 163–170.

Engelhardt C.

1865 *Nydam Mosefund, Sønderjyske Mosefund II*, København (reprint København 1970).

Ethelberg P.

1986 *Hjemsted – en gravplads fra 4. og 5. årh. E. Kr.*, Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 2, Hardslev.

Fabech Ch.

1991a *Neue Perspektiven zu den Funden von Sösdala und Fulltofta*, „Studien zur Sachsenforschung”, Bd. 7, s. 121–135.

1991b *Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation*, (w:) *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid* (red. Ch. Fabech, J. Ringved), Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, Århus, s. 283–303.

Fonnesbech-Sandberg E.

1990 *De arkæologiske undersøgelser i Torstorp*, „Høje-Tåstrup Kommunes Lokalhistoriske Arkiv, Årsskrift”, s. 34–35.

1993 *Torstorp Vesterby*, (w:) *Digging into the past. 25 years of archaeology in Denmark* (red. S. Hvass, B. Storgaard), Århus, s. 179.

Forssander J.E.

1937 *Provinzialrömisches und Germanisches. Stilstudien zu den schonischen Funde von Sösdala und Sjörup*, „Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum”, s. 11–100.

Friedenthal A.

1935 *Ein Hügelgrab aus der älteren und mittleren Eisenzeit Nord Estlands*, „Beiträge zur Kunde Estlands”, Bd. 20, s. 1–44.

From Viking

1992 *From Viking to Crusader. The Scandinavians and Europe 800–1200*, Uddevalla.

Gajewski L., Gurba J.

1975 *Nowe znalezisko metalowej końcówki pasa w pow. hrubieszowskim*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XL, s. 426–427.

Gebers W., Hinz H.

1977 *Ein Körpergrab der Völkerwanderungszeit aus Bosau, Kreis Ostholstein*, „Offa”, Bd. 34, s. 5–32.

Geisslinger H.

1961 *Frühvölkerwanderungszeitliches Zaumzeugzubehör von Dahmker, Kreis Herzogtum Lauenburg*, „Offa”, Bd. 17/18 (1959/1961), s. 175–180.

1967 *Horte als Geschichtsquelle*, Offa-Bücher, Bd. 19, Neumünster.

Geschwendt F.

1936 *Ein ausgeraubtes Wandalengrab im Hügel von Mirkau, Kr. Dels*, „Altschlesien”, Bd. VI/2, s. 268–273.

Głombowski F.

1926 *Der spätgermanische Grabfund aus Praust, Kr. Danziger Hohe*, „Blätter für Deutsche Vorgeschichte”, Bd. 4, s. 22–23.

Godłowski K.

1964 *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku z okresu późnorzymskiego w Żabieńcu, pow. Częstochowa* [Sum. Report on the 1962 Investigations of a Cemetery from the Late Roman Period at Żabieniec, District of Częstochowa], „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XVI, s. 149–152.

1969 *Kontynuacja badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty (Rybno, Żabieniec, Opatów)* [Sum. Continued Excavations in the Liswarta Basin (Rybno, Żabieniec, Opatów)], „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXI, s. 135–152.

- 1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Ze-szyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne 11, Kraków.
- 1972 *Fromborski skarb z okresu wędrówek ludów* [Sum. The archeological Find from the Period of the Migration from Frombork, Braniewo district], „Komentarze Fromborskie”, t. 4, s. 57–69.
- 1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej* [Zusammenfassung], „Rocznik Białostocki”, t. XII, s. 9–109.
- 1980 *Zur Frage der völkerwanderungszeitliche Besiedlung in Pommern*, „Studien zur Sachsenforschung”, Bd. 2, s. 63–106.
- 1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu* [Sum. The Migration Period in Pomorze (Pomerania)], „Pomorania Antiqua”, t. X, s. 65–129.
- 1995 *Das „Fürstengrab” des 5. Jhs. und der „Fürstensitz” in Jakuszowice in Südpolen*, (w:) *La noblesse Romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*, Condé-sur-Noireau, s. 155–179.
- Grenz R.
1961 *Die Urgeschichte des Kreises Angerburg*, Rotenburger Schriften, Rotenburg.
- Grunert W.
1937 *Nadrauer Grabungen*, „Zeitschrift der Altertumsgesellschaft zu Insterburg”, Bd. 21, s. 7–61.
1944 *Vom Hüenberg bei Rantau, Kr. Samland*, „Alt-Preußen”, Bd. 3, s. 20–27.
- Grzymkowski A.
1986 *Wstępne wyniki badań na biritualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów* [Sum. Preliminary Results of excavations of a Biritual Inhumation and Cremation Cemetery of the Roman Period at Modła, Wiśniewo Commune, Ciechanów Province], „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXXVIII, s. 223–258.
- Gummel H.
1938 *Forschungsgeschichte in Deutschland*, Die Urgeschichtsforschung und ihre Entwicklung in den Kulturstaaten der Erde, Bd. 1, Berlin.
- Hackman A.
1905 *Die ältere Eisenzeit in Finnland, I. Die Funde aus den fünf ersten Jahrhunderten n. Chr.*, Helsingfors.
1911 *Förfärv till Statens Historiska Museum år 1910. Den förhistoriska avdelningen*, „Finskt Museum”, vol. 18, s. 41–56.
1914 *Die vorgeschichtliche Forschung in Finnland 1910–1912*, „Præhistorische Zeitschrift”, Bd. 6, s. 151–155.
1918 *Förfärv till Nationalmuseet åren 1916 och 1917. Den förhistoriska avdelningen*, „Finskt Museum”, Bd. 25, s. 11–52.
- Hagberg U.
1957 *Folkvandringstida hängprydnader*, „Tor”, vol. III, s. 108–120.
- Hällström O. af
1945 *Ett gravfynd från Hönsåkerskullen på Alsätra i Karis*, „Finskt Museum”, vol. 52, s. 30–50.
- Heydeck J.
1888 *Der südliche Theil des Gräberfeldes von Grebieten, Kr. Fischhausen*, „Prussia”, Bd. 13, s. 181–183, 228–255.
- Hines J.
1984 *The Scandinavian Character of Anglian England in the pre-Viking Period*, BAR, British Series 124.

- 1993 *Clasps, Hektespenner, Agraffen. Anglo-Scandinavian Clasps of Classes A-C of the 3rd to 6th centuries A.D. Typology, Diffusion and Function*, Stockholm.
- Hoffmann M.J.
- 1993 *Otto Tischler – w stulecie śmierci* [Sum. On the 100th anniversary of Otto Tischler's death], „Pomorania Antiqua”, t. XV, s. 313–338.
- Jaskanis D.
- 1958 *Kurhan z okresu wędrówek ludów w miejscowości Jasionowa Dolina, pow. Sokółka*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXV, z. 1–2, s. 153–157.
- Jaskanis J.
- 1974 *Badania cmentarzyska z okresu rzymskiego w Cecelach, pow. siemiatycki, przeprowadzone w latach 1969–1970*, „Rocznik Białostocki”, t. XII, s. 429–435.
- 1996 *Cecel. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica II, Kraków.
- Jentzsch A.
- 1896 *Bericht über Verwaltung des Ostpreussischen Provinzialmuseums in den Jahren 1893–95 nebst Beiträgen zur Geologie und Urgeschichte Ost- und Westpreussen*, SPOG, s. 49–138.
- Jørgensen L.
- 1989 *En kronologi for yngre romersk og ældre germansk jernalder på Bornholm*, (w:) *Simblegård-Trelleborg. Danske gravfund fra førromersk jernalder til vikingetid* (red. L. Jørgensen), Arkæologiske Skrifter 3, Københavns, s. 168–187.
- 1990 *Bækkegård and Glasergård. Two Cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm*, Arkæologiske Studier VIII, København.
- Kaczanowski P.
- 1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego* [Zusammenfassung], *Klasyfikacje zabytków archeologicznych I*, Kraków.
- Kaczyński M.
- 1966 *Cmentarzysko z V–VI w. w miejscowości Wołownia, powiat Suwałki* [Summary], „Rocznik Białostocki”, t. VI, s. 167–207.
- Karczewska M.
- 1999 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów w Sterławkach Małych, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Rekonstrukcja wyników badań na podstawie materiałów archiwalnych i zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie*, (w:) *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne, Ostróda 15–17 X 1998* (red. M.J. Hoffmann, J. Sobieraj), Olsztyn, s. 239–275.
- KAR
- 1896 *Katalog der Ausstellung zum X. Archäologischen Kongress in Riga*, Rīga.
- Kaul F.
- 1990 *Endu en grav fra Vrangstrup*, „Aarbøger 1990”, s. 7–11.
- Kazakevičius V.
- 1993 *Plinkaigalio kapinynas*, Lietuvos Archeologija, vol. 10, Vilnius.
- Keller E.
- 1967 *Bemerkungen zum Grabfunde von Untersiebenbrunn*, „Germania”, Bd. 45, s. 109–120.
- Kemke H.
- 1901 *Fundverzeichniss zu Tafel 7.–15. Der 1. (ostpreußischen) Section des Photographischen Album der Berliner Anthropologischen Ausstellung vom Jahre 1880*, SPOG, Bd. XLII, s. 88–95.
- Kivikoski E.
- 1945 *Hautaröykkiöitä Aurajoen laaksossa*, „Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift”, vol. XLV, s. 139–146.

- 1947 *Die Eisenzeit Finnlands*, Teil I, Helsinki.
- Kleemann O.
1956 *Völkerwanderungszeitlichen Funde aus dem südlichen Ostpreussen*, (w:) *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata*, Bonn, s. 71–78.
- Klindt-Jensen O.
1957 *Bornholm i folkevandringstiden*, København.
- Koch R.
1965 *Die spätkaiserzeitliche Gürtelgarnitur von der Ehrenburg bei Forchheim/Oberfranken*, „Germania”, Bd. 43, s. 105–120.
- Kokowski A.
1986 *Wielokulturowe stanowisko 1C w Gródku nad Bugiem, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie*, Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1986 r., Lublin, s. 24–27.
1995 *Grupa mastomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.
1996 *O tak zwanych blaszanych fibulach z półokrągłą płytką na głowce i rombowałą nóżką*, *Studia Gothica 1, In memoriam Ryszard Wołagiewicz* (red. A. Kokowski), Lublin, s. 153–184.
- Kokowski A., Kurzątkowska U.
1986 *Cmentarzysko brytualne w Mastomęczu, stan. 15, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie*, Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1986 r., Lublin, s. 10–15.
- Kowalski J.
2000 *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V–VII w.). Zarys problematyki*, Barbaricum, t. 6, Warszawa, s. 203–266.
- Kromann A.
1995 *Die römischen Münzfunde aus Seeland*, (w:) U. Lund Hansen, *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld des jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*, København, s. 347–363.
- Kubitschek W.
1911 *Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfelde)*, „Jahrbuch für Altertumskunde”, Bd. 5, s. 32–74.
- Kulikauskas P.
1959 *Naujas archeologinis paminklas užnemunėję (V–VII amžių jotvingių senkapis Krikštonyse, Lazdijų raj.)*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, A serija”, vol. 1 (6), s. 71–88.
- LAA
1978 *Lietuvos Archeologijos Atlasas IV. I–XII a. Radiniai*, Vilnius.
- LaBaume W.
1934 *Urgeschichte der Ostgermanen*, Danzig.
- Latvijas PSR
1974 *Latvijas PSR Arheologija*, Rīga.
- Lauls.
1965 *Virunuka tarandkalmed Voru rajoonis*, „Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised”, vol. XIV/3, s. 317–360.
- Lillehamer G.
1996 *Død og grav. Gravskikk på Kvassheimfeltet, Hå i Rogaland, SV Norge*, Arkeologisk Museum i Stavanger – Skriffter 13, Stavanger.
- Lund Hansen U.
1970 *Kvarmløsefundet – en analyse of Sösdalastilen og dens forudsætninger*, „Aarbøger 1969”, s. 63–102.

- 1971 *Danish Grave Finds of the Fourth and Fifth Century A.D.*, (w:) *Inventaria Archaeologica. Denmark 8* (DK 40 – DK 44), Bonn.
- 1988 *Hovedproblemer i romersk og germansk jernalders kronologi i Skandinavien og på Kontinent*, (w:) *Fra Stamme til Stat i Danmark. 1. Jernalderens stammesfund* (red. P. Mortensen, B.M. Rasmussen), Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2, Århus, s. 21–33.
- 1992 *Die Hortproblematik im Licht der neuen Diskussion zur Chronologie und zur Deutung der Goldschätze in der Völkerwanderungszeit*, (w:) *Der historische Horizont der Götterbild-Amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter* (red. K. Hauck), Göttingen, s. 183–194.
- 1993 *Late Roman and Early Germanic Iron Age*, (w:) *Digging into the past. 25 years of archaeology in Denmark* (red. S. Hvass, B. Storgaard), Århus, s. 177–180.
- 1994 *Skandinavien und der Kontinent zur Völkerwanderungs- und Merowingerzeit*, (w:) *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und –angelsächsischer Wechselbeziehung* (red. K. Düwel, H. Neumann, S. Nowak), Berlin – New York, s. 1–9.
- 1995 *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld des jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*, København.
- Machajewski H.
- 1992a *Skandynawskie elementy kulturowe na Pomorzu Zachodnim z okresu wędrówek ludów (2 połowa IV w. – początek VI w.)* [Zus. Skandinavische Kultureinwirkungen in Westpommern in der Völkerwanderungszeit – 2. Hälfte des 4.-Anfang des 6. Jh.], „Przegląd Archeologiczny”, vol. 40, s. 71–96.
- 1992b *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty* [Sum. Some Remarks from Studies into the Chronology of the Dębczyno Cultural Group in the Parsęta River Basin], Poznań.
- 1993 *Materiały do badań nad obrzędkiem pogrzebowym ludności grupy dębczyńskiej* [Sum. Materials for Research into the Burial Rite of the Dębczyno Group Population], Poznań.
- 1995 *Dwa cmentarzyska z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów oraz z późnej fazy okresu wędrówek ludów na stanowisku 1 w Głuszynie, woj. śląskie* [Zus. Zwei Gräberfelder aus der spätrömischer Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit und der späten Völkerwanderungszeit auf der Fundstelle 1 in Głuszyno, Woi. Śląpsk], „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. VII, s. 155–235.
- Mackeprang M.B.
- 1943 *Kulturbeziehungen in nordischen Raum des 3.–5. Jahrhunderts. Keramische Studien*, Leipzig.
- Madyda R.
- 1977 *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim* [Summary], „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. IV, s. 351–412.
- Madyda-Legutko R.
- 1984 *Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów* [Zus. Rekonstruktionsversuch der Gürtel mit Metallteilen auf dem Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricum in der Römischen Kaiserzeit und der Frühphase der Völkerwanderungszeit], „Przegląd Archeologiczny”, vol. 31, s. 91–133.
- 1987a *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR, Int. Series 30, 1986, Oxford.
- 1987b *Metalowe części pasów na obszarze kultury zachodniobałtyjskiej w okresie wpływów rzymskich* [Summary], „Wiadomości Archeologiczne”, t. XLVIII, z. 1 (1983), s. 21–36.

Magnus B.

- 1975 *Krosshaugfunnet. Et forsøk på kronologisk og stilhistorisk plassering i 5. årh.*, Stavanger Museums Skrifter 9, Stavanger.

Maćczyńska M.

- 1970 *Materiały z okresu wpływów rzymskich z jaskini Ciemnej w Ojcowie, pow. Olkusz* [Rés. Les matériaux de la période des influences romaines provenant de la caverne dite Ciemna à Oj-ców, district d'Olkusz], „Materiały Archeologiczne”, t. 11, s. 199–212.

Mäkelä M.

- 1954 *Lempäälän Kirjakkain löytö*, „Suomen Museo”, vol. 59, s. 28–35.

Merkevičius A.

- 1974 *Sauginių (Šiaulių) senkapio tyrinėjimai 1973 m.*, Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 metais, Vilnius, s. 58–63.
1984 *Sauginių plokštinis kapinynas*, (w:) V–VIII a. Žemaičių kultura, Lietuvos Archeologija, vol. 3, Vilnius, s. 41–63.

Michelbertas M.

- 1968 *Rudaičių I kapinynas*, (w:) Lietuvos Archeologiniai Paminklai, Vilnius, s. 73–112.

Moor H.

- 1926 *Üks Varema Rauna-aja kalm Põhja-Eestis*, „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat”, vol. 2, s. 187–200.
1929 *Die Eisenzeit Lettlands bis etwa 500 n. Ch.*, I, Tartu.
1933 *Die Verwahrung von Piils, Kirchspiel Avinurme*, „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft”, s. 283–303.
1938 *Die Eisenzeit Lettlands bis etwa 500 n. Ch.*, II, Tartu.

Mortensen M.

- 1992 *Migration as a process. The general pattern of migrations and a case-study from Western Norway in late Early Iron Age (AD 150–550)*, (w:) *Peregrinatio Gothica III* (red. E. Straume, E. Skar), Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke 14, Oslo, s. 155–166.

Nakaitė L.

- 1964 *Sidabro naudojimas II–XIII amžiais Lietuvoje dirbiniams poušti*, „Lietuvos TSR Mosklų Akademijos Darbai, A serija”, vol. I (16), s. 63–82.

Näsman U.

- 1984 *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid. En studie kring glas från Eketorp-II, Öland, Sverige*, Aunn 5, Uppsala.

Nerman B.

- 1929 *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit*, Stockholm.
1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*, Stockholm.

Nielsen J.N.

- 1997 *Dobbeltkoniske hængesmykker – og andre amuletter fra jernalder*, „Aarbøger 1996”, s. 21–35.
2000 *Sejlfjord – ein eisenzeitliches Dorf in Nordjütland*, Bd. I: *Text und Pläne*, Bd. II: *Abbildungen und Tafeln*, København.

Nielsen J.N., Bender Jørgensen L., Fabech E., Munksgaard E.

- 1985 *En rig germanertidsgrav fra Sejlfjord, Nordjylland*, „Aarbøger 1983”, s. 66–122.

Norberg R.

- 1931 *Moor- und Depotfunde aus dem 5. Jahrhundert nach Chr. in Schonen*, „Acta Archaeologica”, vol. 2, s. 104–111.

Nosek S.

- 1959 *Jakuszowice, distr. de Pińczów*, (w:) *Inventaria Archaeologica Pologne II. Période de migration des peuples*, Pl. 15.

Nowakowski W.

1991 *Kulturowy krąg zachodniobałtyjski w okresie wpływów rzymskich. Kwestia definicji i podziałów wewnętrznych*, (w:) *Archeologia bałtyjska*, Olsztyn, s. 42–66.

1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg – Warszawa.

1998 *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren*, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge 6, Berlin.

Okulicz J.

1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.* [Sum. A History of the Ancient Prussian Territory], Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

1986 *Einige Aspekte der Ethnogenese der Balten und Slawen im Lichte archäologischer und sprachwissenschaftlicher Forschungen*, *Quaestiones Mediaevali*, vol. 3, Warszawa, s. 7–35.

Ørsnes M., Ilkjær J.

1993 *Votive deposits*, (w:) *Digging into the past. 25 years of archaeology in Denmark* (red. S. Hvass, B. Storgaard), Århus, s. 215–222.

Parczewski M.

1997 *Beginnings of the Slavs' Culture*, (w:) *Origins of Central Europe* (red. P. Urbańczyk), Warsaw, s. 79–90.

Peiser F.E.

1909 *Gräberfeld bei Ringels, Kr. Fischhausen*, „Prussia”, Bd. 22, s. 315–320.

1919a *Gräberfeld bei Huntenberg*, „Prussia”, Bd. 23/II, s. 335–356.

1919b *Gräberfeld I bei Trentitten*, „Prussia”, Bd. 23/II, s. 327–335.

Peiser F.E., Kemke H.

1914 *Der Depotfund von Frauenburg*, „Prussia”, Bd. 23/I, s. 58–79.

Pieta K.

1988 *Die Slowakei im 5. Jahrhundert*, (w:) *Germanen, Hunen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, Frankfurt a.M., s. 385–397.

Puzinas J.

1938 *Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys*, „Senovė Istorijos Skyriaus Darbai”, vol. 4, s. 173–303.

Reichstein J.

1975 *Die kreuzförmige Fibel. Zur Chronologie der späten Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Skandinavien, auf dem Kontinent und in England*, Offa-Bücher, Bd. 34, Neumünster.

Rieck F.

1996 *Nydam – a wealth of finds in a dangerous environment*, „Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark”, vol. 7, s. 5, 6.

Rimantienė R.

1968 *Tūbausių kapinynas*, (w:) *Lietuvos Archeologiniai Paminklai*, Vilnius, s. 183–209.

Rudnicki M., Trzeciński M.

1994 *Badania powierzchniowe z wykrywaczem metali. Nowa dziedzina badań polskiej archeologii*, *Barbaricum*, t. 3, Warszawa, s. 149–162.

Rygh O.

1885 *Norske Oldsager*, Christiania.

Salin B.

1904 *Die altgermanische Thierornamentik*, Stockholm.

Schauman-Lönnqvist M.

1988 *Iron Age Studies in Salo. The Development of Iron Age Settlement in the Isokylä Area in Salo*, *SMYA LXXXIX*: 2, Helsinki.

Schmiedehelm M.

- 1926 *Der Fund von Kirimäe in Estland*, „Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift”, vol. XXXV, s. 1–36.
- 1969 *Tarandgrab*, (w:) *Enzyklopädische Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (red. J. Filip), Bd. II, Prag, s. 1431, 1432.
- 1934 *Keskmise rauaaja aareleid Kambjast*, „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat”, vol. 9/10 (1933/34), s. 212–224.
- 1955 *Archeologičeskije pamjatniki perioda razloženiya rodovovo stroja na severo-vostoke Estonii* (V v. p.n.e. – V v. n.e.), Tallinn.
- 1990 *Das Gräberfeld Gąsior*, *Archeologia Baltica*, vol. 9, Łódź, 9, s. 5–126.

Schulze-Dörflam M.

- 1986 *Romanisch oder germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Ch. Aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz”, Bd. 33/2, s. 593–720.

Shetelig H.

- 1906 *The cruciform brooches in Norway*, *Bergens Museums Årbok*, Bd. 8, Bergen.

Slomann W.

- 1959 *Sætrangfunnet. Hjemlig tradisjon og fremmede innslag*, *Norske Oldfunn* 9, Oslo.

Spreckelsen A.

- 1927 *Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland*, *Verhandlungen der Gelehrten estnischen Gesellschaft XXIV*, Dorpat.

Stadie K.

- 1919a *Gräberfeld bei Alt-Bodschwingken, Kr. Goldap*, „Prussia”, Bd. 23/II, s. 420–440.
- 1919b *Gräberfeld bei Gruneiken, Kr. Darkehmen*, „Prussia”, Bd. 23/II, s. 408–416.
- 1919c *Gräberfeld bei Sausgarten, Kr. Pr. Eylau*, „Prussia”, Bd. 23/II, s. 444–449.

Statens

- 1908 *Statens Historiska Museum og k. Myntkabinettet. Tilväxten under år 1908*, „Fornvännen”, vol. 3, s. 201–311.

Straume E.

- 1987 *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Ch.*, Oslo.

Szydłowski J.

- 1962 *Ein neues Gräberfeld des Dobrodzieńtypus in Olsztyn, Kreis Częstochowa*, „Archeologia Polona”, vol. 4, s. 306–314.
- 1974 *Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńskiego*, *Rocznik Muzeum Górnosląskiego w Bytomiu*, *Archeologia* 11, Bytom.

Tautavičius A.

- 1980 *Baltske pl'emjena na teritorii Litvy v I tysjačel. n.e.*, (w:) *Iz drevnješej istorii baltskich narodov (po dannym archeologii i antropologii)*, Rīga, s. 80–88.
- 1996 *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*, Vilnius.

Tejral J.

- 1973 *Mähren in 5. Jahrhundert*, *Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně* 1/3, Praha.
- 1982 *Morava na sklonku antiky*, Praha.
- 1986 *Spätrömische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren*, „Archaeologia Austriaca”, vol. 69, s. 105–145.
- 1987 *Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas*, (w:) *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 1987, Nürnberg, s. 11–46.

- 1988 *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donaauraum*, „Archaeologia Austriaca”, vol. 72, s. 223–304.
- Tischler O.
 1879 *Ostpreussische Gräberfelder III*, SPOG, Bd. XIX, s. 159–269.
 1880 *Ostpreußen*, (w:) *Katalog der Ausstellung prähistorischer und anthropologischer Funde Deutschlands zu Berlin 1880* (red. A. Voss), Berlin, s. 390–453.
- Tischler O., Kemke H.
 1902 *Ostpreussische Alterthümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.
- Urtans V.
 1968 *Latvijas iedzīvotāju sakari ar Slāviem I g.t. otrajā pusē*, „Arheologija un etnografija”, vol. 8, s. 65–85.
 1977 *Senākie depoziiti Latvijā (līdz 1200 g.)*, Rīga.
- Valatka V.
 1984 *Maudziorų plokštinis kapinynas*, (w:) V–VIII a. *Žemaičių kultūra*, Lietuvos Archeologija 3, Vilnius, s. 6–24.
- Vasks A.
 1997 *The cultural and ethnic situation in Latvia during the Early and Middle Iron Age (1st – 8th century AD)*, „Latvian Ethnic History”, vol. 3 (16), s. 49–74.
- Vasks A., Virse I.
 1990 *Izrakumi vērgales Ošeniekos, Zinātniskās atskaites sesija materiāli par arheologu un etnogrāfu 1988. un 1989. gada. Pētījumi rezultātiem*, Rīga, s. 170–173.
- Vikings
 2000 *Vikings. The North Atlantic saga* (red. W.W. Fitzhugh, E.I. Ward), Washington.
- Virchow R.
 1871 *Über ein Gräberfeld aus römischen Zeit in Ostpreussen*, „Zeitschrift für Ethnologie”, Bd. 3, s. 4–13.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., Jankauskas K.
 1992 *Iš senosios Lietuvių amatininkystės istorijos (alavas senuosiuose lietuvių papuošaluose)*, (w:) *Straipsnių rinkinys*, Lietuvos Archeologija 8, Vilnius, s. 135–170.
- Voss O.
 1955 *The Høstentorp silver hoard and its period. A study of a Danish find of scrap silver from about 500 A.D.*, „Acta Archaeologica”, vol. 25, s. 171–219.
- Waetzoldt D.
 1939 *Zur Tracht der Bewohner des Memelgebietes in der Eisenzeit*, „Alt-Preußen”, Bd. 3, s. 4–13.
- Ziemlińska-Odojowa W.
 1991 *Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku w Młotecznie (gmina Braniewo)*, (w:) *Archeologia bałtyjska*, Olsztyn, s. 100–119.

LOOKING FOR A COMMON TIME.

THE BALT LANDS AND SCANDINAVIA IN THE EARLY MIGRATION PERIOD

Summary

The question of mutual contacts between Scandinavia and the south-eastern Baltic zone during the Migration Period was frequently touched upon in literature. The investigations concerning the wandering of the pattern across the Baltic Sea or exchange of the ideas or the objects should be combined with

careful chronological studies, otherwise it is not possible to point out the source of inspiration and the direction of contacts. A barrier limited such studies still remains the differences in chronological systems used by researchers from both sides of the Baltic Sea as well as dissimilar terminology (Table 1, Figs. 1, 2).

In fact, no helpful attempt has been made to correlate the chronology of the western and the eastern Baltic. To all appearances, our purpose ought to be served very well by the stamp ornamentation, the most common phenomenon in Europe in the Early Migration Period. But instead of rather amorphous styles the horizons of certain artefacts decorated in these styles have been introduced by the author. The author distinguished the Sösdala horizon in Scandinavia and the Samland horizon in the Balt lands.

Sösdala horizon

The Sösdala horizon consists of the following categories of artefacts: elements of ceremonial horse harnesses, pelta-shaped pendants, sheet fibulae types 2 and 3, shield-like and biconical pendants. All of these pieces feature an elaborate almost invariably all over stamped ornamentation. The recurring motifs including stars, multiconcentric circles and semicircles, filled triangles and rectangles. The specimens in question were almost exclusively made of silver, gilt silver, bronze with silver inlay or rarely, gold (shield-like pendants). It is no accident that they are relatively uncommon in Scandinavian material; all appear to have been goods of prestige belonging to the élite.

Apart from the ceremonial horse harnesses, not recorded outside Scania, the distribution of other elements of the Sösdala horizon link the same regions of southern Scandinavia (Figs. 3–7), i.e., Jutland, especially its northern part, south and south-western Norway, Sjølland, Scania and Västergötland. Schleswig, Bornholm or Gotland may be regarded as being on the periphery of the area of concentration.

According to the combination diagram (Table 5) artefacts of the Sösdala horizon may be dated primarily to Early Germanic Iron Age while all of the categories occur in assemblages with cruciform brooches. Type 3 sheet fibulae, pelta-shaped pendants and, to a lesser degree, shield-like pendants apparently become indicators of the phase in question. But on the other hand, in a number of graves elements of the Sösdala horizon, i.e. type 2 sheet brooches and biconical pendants co-occur with specimens characteristic for phase C₃, like Gudumholm, Nydam or Fyn Nydam fibulae. It would suggest that the Sösdala horizon, typical in general for Early Germanic Iron Age, partially overlaps with the earlier phase. This would be confirmed by finds associated with coins. The Torstorp Vesterby grave and, with some reservations, the Nyrup assemblage, place the beginning of the Sösdala horizon in the 2nd half of the 4th c. According to the evidence of the Høstentorp hoard it ended sometime during the first half of the 5th c.

Samland horizon

Samland horizon encompasses star-footed brooches and belt sets consisting of tongue-shaped strap ends type Samland and buckles with a metope at spike base and rectangular ferrule. All feature an elaborate all over stamp ornament on the strap ends, ferrules of buckles and the foot and metope of the fibulae. The recurring stamp motifs include first of all, the stars, multiconcentric circles and semicircles, filled triangles and S-shaped stamps. The discussed artefacts are bronze with silver inlay. Such precious metal specimens were apparently associated with higher ranks of the Balt society. They occur in well-furnished graves, both female and male.

Individual elements of the Samland horizon have an overlapping distribution range in the Balt territory (Figs. 9, 10, 12). The main concentration occurs in the Dollkeim/Kovrovo Culture, in Samland Peninsula and Natangen. A substantial number of Samland horizon artefacts is also recorded in Masurian Lakeland (Bogaczewo Culture) and in the Goldap area of the Sudovian Culture. Only the precious star-footed brooches are known outside these territories, with concentrations in the western Lithuania

(West Lithuanian and Lower Nemunas Groups) and isolated finds in the eastern Baltic zone, as well as in Öland and Bornholm. Apart from the precious elements of the Samland horizon there is also a number of their imitations lacking silver inlay featuring a simplified ornament or lacking any decoration. Spatial distribution of such imitations is generally wider than that of the precious ones (Figs. 9–12).

The combination diagram (Table 6) revealed that elements of Samland horizon could be regarded as chronological indicators of phase D in the Balt lands. They co-occur with spurs group VIII/IX, conical or semicircular shield-bosses, type Schönwarling/Skowarcz brooches, long, slender cylindrical pendants, drum-shaped amber beads. Besides the artefacts typical for the Early Migration Period there are also the specimens characteristic for earlier phase, C₃, namely *Armbrustfibel mit angesetzter Nadelhalter* (similar to A.172), bucket-shaped urns (*Eimerurnen*) and trapeze-footed brooches. The latest assemblage appears to be grave 23 at Podgórze/Huntenberg where an element of Samland horizon co-occurs with a twisted necklace, characteristic for the beginning of phase E.

The absolute dating of the Samland horizon may be based on *foederaten* Murga type jugs recorded in graves 30 and 31 at Warnikam. Murga type pottery has been regarded as an indicator of horizon D₂/D₃ according to J. Tejral and has been dated to the second and third quarter of the 5th c. Such a chronology applies to the developed forms of the Samland horizon.

Synchronisation of the Balt-Scandinavian chronology

The analysis of Sösdala and Samland horizons makes it possible to establish the relative chronological sequence of individual artefacts within each horizon. Three phases of both the Sösdala and Samland horizons has been distinguished by the author (Fig. 13). The compatible relative phasing of both horizons combined with their absolute chronology appears to be a reasonable tool for further synchronisation studies. Basing on such a framework it was possible to establish the sequences of both Scandinavian and Balt artefacts correlated to each other (Fig. 14). It was possible to distinguish six phases: phase 0 preceding the appearance of the Samland and Sösdala horizons, phases 1–3 synchronic with these horizons and phases 4–5 succeeding the horizons in question.

Phase 0 in the Balt lands is characterised by the trapeze-footed crossbow brooches as well as by the earliest Schönwarling/Skowarcz and Dollkeim/Kovrovo type brooches. Scandinavian phase 0 is represented by the earliest sheet fibulae, the Gudumholm and Nydam brooches. Phase 1 introduces both Sösdala and Samland horizons. The classical star-footed brooches and belt sets consisting of buckles with a metope at the spike base and the tongue-shaped and bow-curved strap ends appeared in the Balt lands. Type Schönwarling/Skowarcz and Dollkeim/Kovrovo brooches were still in use, being associated with weapons such as domed shield-bosses and spearheads similar to types XIII–XIV according to P. Kaczanowski. Among Scandinavian artefacts of phase 1 there are sheet fibulae type 2, shield-like and biconical pendants, Schönwarling/Skowarcz and Bornholm type brooches as well as the intermediate variant of Dollkeim/Kovrovo type fibulae. This phase is also represented by Gotlandic open-work strap ends and brooches with a triangular foot and knobs on the head as well as by bow fibulae with a semi-circular head, clasps button form B1 and combs with a bell-shaped handle.

Phase 2 in the Balt lands registers the continuation of belt sets described below and Schönwarling/Skowarcz and Dollkeim/Kovrovo brooches, including specimens with relief decoration. There are also developed star-footed fibulae. Among the weapons appear spurs of groups VIII–IX. Murga type jugs and Snartemo type glass beakers co-occur with artefacts characteristic for phase 2. The latter also co-exist with Scandinavian specimens assigned to phase 2. In Scandinavia phase 2 introduces fibulae of the Dollkeim/Kovrovo, type 3 sheet brooches (with animal in profile), pelta-shaped pendants, bucket-shaped pots and cruciform fibulae. Among the latter there are specimens with a star- or spade-like foot as well as spade-footed brooches type Horr/Kvasheim. Fibulae type Bornholm and shield-like and biconical pendants still persist in use. Additional elements of costume include buckles with a thickened

oval frame and rectangular ferrule. Type Snartemo sword scabbards, biconical shield-bosses with a short spike, lance and spearheads represent the weaponry of the phase in question.

Phase 3 is characterised by the latest star-footed brooches in the Balt lands, while in Scandinavia there are the latest type 3 sheet fibulae. Scandinavian phase 3 is also marked by the appearance of relief brooches with animal in profile, bird pins and narrow tongue-shaped strap ends, while star- and spade-footed cruciform fibulae, square-headed brooches type Hort/Kvasseheim and bucket-shaped pots still persist in use. Among the Balt material typical for phase 4 are the latest Dollkeim/Kovrovo crossbow fibulae, twisted necklaces, bottle shaped (*flaschenförmige*) vessels, bracelets with thickened terminals and the earliest bow brooches (*Bügelfibeln mit dreilappiger Kopfplatte*). In Scandinavia phase 4 produces fibulae type Hort/Kvasseheim and their derivative with a relief ornament as well as relief brooches and D-bracteates.

Phase 5 is represented in the Balt lands by the latest variant of spade-footed fibulae (type IIIB), Daumen/Tumiany brooches and bow specimens. Other elements of costume include belt sets consisting of buckles with a cross at spike base (*Kreuzdornschnalle*) and narrow, lancet-shaped strap ends (*lanzettförmige Riemenzungen*). Scandinavian phase 5 introduces the button-on-bow fibulae and the equal-armed ones. There are also the latest specimens of type Hort/Kvasseheim.

The above sequences of phases may be fitted within the interregional chronological framework (see Figs. 1, 2, 14). In the Balt lands, phase 0 may be synchronised with phase C₃, while phases 1–3 correspond to phase D. Phase 4 seems to be transitional, described as phase D/E. Phase 5 may be correlated with phase E. The phasing of the Scandinavian material has been compared to the Danish chronological system. Phase 0 may be synchronised with phase C₃. Phase 1 corresponds with the transitional stage between phase C₃ and Early Germanic Iron Age. Phases 2–4 may be correlated with Early Germanic Iron Age, while phase 5 – with Late Germanic Iron Age.

*Translated by Anna Bitner-Wróblewska
proofreading in English Anna Kinecka*